

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Факультет соціально-гуманітарний
Кафедра психології та соціальної роботи

ШИЛІВСЬКА Ілона

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ»**

спеціальність 053 Психологія
освітньо-наукова програма Психологія
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «бакалавр»

Виконала студентка
групи ПСЗ-41
Шилівська Ілона

підпис

науковий керівник:
к.філос.н., доцент
Рудакевич О.М.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 2024 р.
Завідувач кафедри

підпис

Тернопіль – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	7
1.1. Наукові підходи до дослідження проблеми статевої ідентифікації особистості у психологічній літературі	7
1.2. Вікові та соціально-психологічні передумови формування статевої ідентифікації у підлітковому віці	17
1.3. Основні чинники формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей	27
Висновки до розділу 1.....	38
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	39
2.1. Організація та методики емпіричного дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей	39
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей	46
Висновки до розділу 2.....	60
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	61
3.1. Обґрунтування програми забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей	61
3.2. Результативність програми забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей	63
Висновки до розділу 3.....	72
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Ідентичність, як центральне надбання особистості й підґрунтя для її гармонійного розвитку, формується у умовах найближчого родинного оточення, у якому сім'я виступає гарантом захисту й підтримки дитини у процесі розвитку й особистісного становлення. В той же час, за останнє десятиліття намітилася низка тривожних тенденцій, що свідчать про кризові явища у житті української сім'ї й зачіпають як подружні, так й дитячо-батьківські взаємини. Збільшення питомої ваги неповних сімей призводить до труднощів внутрішньоособистісного розвитку й недостатньої соціально-комунікативної компетентності дітей підліткового віку, котрі виховуються в таких сім'ях.

Зауважимо, що статево-рольове самовизначення особистості дитини у підлітковому віці, за допомогою котрого відбувається формування уявлень про свій «Я-образ», як носія чоловічих чи жіночих соціальних ролей, обумовлене актуальною соціально-культурною ситуацією. При цьому, в підлітковому віці становлення статевої ідентичності проходить особливо інтенсивно. Важливу роль в її становленні має наслідування (імітація) взірців дорослих чоловіків й жінок, уподібнення значущому іншому дорослому, ототожнення із ним, запозичення важливих характеристик, що зумовлюється характером стосунків, формами спілкування підлітка із батьками, дорослими й однолітками.

Аналіз науково-психологічної літератури доводить, що значну роль у формуванні статевої ідентифікації підлітків відіграє сім'я. Саме у підлітковому віці батьки, сімейне середовище найбільше впливають на становлення статевої ідентифікації, яка є внутрішнім переживанням своєї статевої належності, пов'язана із набуттям гендерної ролі й уподібненням до неї, і є своєрідною єдністю статевого самоусвідомлення і поведінки. Значущість дослідження статевої ідентифікації підлітків в сім'ї обумовлена й тим, що палітра психічного життя дітей у неповній сім'ї обумовлює чисельні особистісні втрати, звужуючи коло соціальних контактів як прообразів формування власного «Я» та статевої ідентичності. При цьому закономірно, що відсутність у досвіді підлітків з

неповних сімей стабільних емоційно-значущих контактів з одним із батьків може нівелювати їх зусилля щодо створення для неї гармонійного сімейного середовища, де вона могла б формувати безпечну прихильність, відновлюючи та розвиваючи власну статево-їдентичність. Тому вивчення психологічних особливостей розвитку статевої ідентичності у дітей підліткового віку з неповних сімей дозволить розширити розуміння процесу формування цього психологічного феномену й чинників, що на нього впливають.

Поняття ідентичності й закономірностей її розвитку розкриваються в роботах таких вчених, як Ю. Галусян, Н. Гапон, І. Дружиніна, О. Кікінежді, К. Коростеліна, О. Мачинський, Л. Овсянецька, Н. Пилат та ін. Особливості статевої ідентичності підлітків вивчаються в працях таких науковців, як А. Алексеєва, Т. Бондаренко, Н. Городнова, Т. Демірджі, Л. Долинська, О. Іванова, Ю. Савченко, Т. Яблонська та ін. Специфіка життєдіяльності дітей з неповних сімей представлена роботами таких психологів, як Т. Алексеєнко, Р. Басова, М. Докторович, Г. Кошонько, Н. Лук'яненко, Р. Мовчан, І. Юрченко та ін. Однак проаналізовані наукові праці лише частково розкривають психологічні особливості статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. Відтак, констатуємо, що питання статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей ще не було предметом наукових досліджень.

Актуальність аналізованої проблеми, її недостатня теоретична й практична розробленість у сучасній психологічній науці зумовили вибір теми бакалаврської роботи: **«Психологічні особливості статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей»**.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз основних підходів до вивчення проблеми статевої ідентифікації особистості в психологічній літературі.
2. Виокремити вікові та соціально-психологічні передумови формування статевої ідентифікації у підлітковому віці.

3. Охарактеризувати основні чинники формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей.

4. Емпірично дослідити психологічні особливості статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

5. Розробити та апробувати програму забезпечення статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

Об'єкт дослідження – статева ідентифікація в підлітковому віці як психологічний феномен.

Предмет дослідження – особливості статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей.

Методи дослідження. Для досягнення мети й розв'язання поставлених завдань були використані наступні методи: теоретичні – аналіз наукових джерел, їх узагальнення, порівняння й систематизація для визначення базових понять проблеми статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей; емпіричні – психологічне спостереження, тестування (діагностичні методики: «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд); статево-рольовий опитувальник С. Бем; опитувальник «Самоставлення» (В. Столін та С. Пантелеєв); семантичний диференціал Ч. Осгуда (адапт. А. Толстокорової) з метою емпіричного вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей; статистичні – методи кількісної та якісної обробки експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) №№ 9, 16, 25 м. Тернополя. Загальна чисельність досліджуваних складала 50 підлітків віком від 14 до 15 років, всі вони – із неповних сімей.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що було здійснено комплексне обґрунтування психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей, зокрема: проведено теоретичний аналіз основних підходів до вивчення проблеми статевої ідентифікації особистості у науково-психологічній літературі; виокремлено вікові та соціально-психологічні передумови формування статевої ідентифікації у підлітковому віці; охарактеризувати основні чинники формування статевої ідентифікації підлітків

з неповних сімей; запропоновано шляхи забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів в роботі психологів, задля забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей; у роботі фахівців соціальної роботи, педагогів, які працюють в системі охорони дитинства й захисту дітей; для підвищення виховного потенціалу батьків. Матеріали нашого дослідження можуть бути використані в психологічному консультуванні, корекційній, а також психодіагностичній роботі фахівців-психологів, а також для удосконалення підготовки майбутніх психологів у процесі освітньо-професійної підготовки в закладах вищої освіти.

Структура дослідження. Бакалаврська робота складається із вступу, трьох розділів та висновків до них, загальних висновків й списку використаних джерел, що налічує 67 найменувань, 1 додаток. Загальний обсяг роботи – 98 сторінок, а основний – 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

1.1. Наукові підходи до дослідження проблеми статевої ідентифікації особистості у психологічній літературі

Дослідження категорії «статева ідентичність» зумовлює з'ясування змісту понять «стать» та «ідентичність». Зокрема, термін «стать» вживають для позначення біологічних, анатомічних та фізіологічних відмінностей між жіночим і чоловічим організмами, які виражаються різною участю чоловіка і жінки в репродуктивному процесі, відмінними геніталіями та набором хромосом [8]. При цьому слід враховувати: якщо ж біологічна стать дана людині від народження, то гендер конструюється соціально й обумовлюється культурою суспільства у конкретний історичний період [18]. Гендером називають соціальну стать, що формує поведінкові й культурні, психологічні, візуальні й інші соціально-культурно обумовлені відмінності між чоловіками й жінками [43].

Зауважимо, що статево-рольова поведінка людини має власну історію. Статеві ролі не виникають одразу від народженням дитини, вони розвиваються в залежності від багатьох умов та факторів протягом всього людського життя. Даний розвиток має свої закономірності та протиріччя. Від нього залежить характер життєвого сценарію людини, стиль життя та стратегії поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях [40]. Із іншого боку, розвиток статевих ролей або статевий розвиток, пов'язаний із багатьма характеристиками особистості, а зокрема, з ідентичністю.

Процес розвитку статевих ролей, як соціально обумовлених варіантів статево-рольової поведінки, відбувається у контексті дуже важливого для життя особистості процесу, що називається соціалізація. За більшістю означень, соціалізація особистості в собі передбачає засвоєння людиною суспільного досвіду, суспільних норм і цінностей. В. Данильченко вважає, що «одною з основних складових соціалізації людини є засвоєння нею соціальних ролей. По-

перше, в соціальних ролях закріплені норми і правила соціальної поведінки у вигляді рольових експектацій, тобто нормативних вимог до виконання соціальних ролей. По-друге, рольова поведінка – це найважливіший вид соціальної поведінки людини, а соціальні ролі є засобом включення особистості в групу, в соціум, форма соціальної адаптації і особистісного самовираження одночасно» [24, С. 39]. А особливості статево-рольової соціалізації, пише Ю. Галустян, полягають «не лише в засвоєнні суспільних очікувань щодо статевої ролі, а й у статево-рольовому розвитку особистості, тобто формуванні відповідних статевої ролі – як соціальних, так і міжособистісних, особистісних, характерних, життєвих тощо» [12, с. 8].

Серед великої кількості ролей, які засвоює людина, статеві ролі мають істотне значення для нормальної соціалізації особистості. Ці ролі, на думку Н. Павлущенко, тісно пов'язані із усвідомленням себе представником певної статі та з нормативами поведінки, що характерна для представників цієї статі. Статеві й гендерні ролі, стверджує науковець, тісно пов'язані зі статевою та гендерною ідентичністю особистості. Так, «ідентичність є однією із найістотніших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість. Ідентичність передбачає збереження і підтримку власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ Я, усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми, достовірними. Психосоціальна ідентичність є запорукою психічного здоров'я особистості. Формування ідентичності починається з моменту відділення від матері і продовжується все життя до самої смерті» [53, с. 185].

Важливо враховувати, що рольова ідентичність передбачає усвідомлення себе суб'єктом психологічних ролей. Американський соціолог Ч. Гордон серед різновидів рольової ідентичності виділив «статеву ідентичність, в основі якої гендерна ідентифікація людини як чоловіка або жінки, є однією з найістотніших серед усіх рольових ідентичностей» [55, с. 39]. У житті людини мають також велике значення статево-рольові ідентичності, що пов'язані з такими ролями, як наприклад, «незаймана», «нечепура», «кнопка», «скромниця», «брудний старий»

та ін. Учений вважав статеву (гендерну) ідентичність «однією з найістотніших з усіх рольових ідентичностей, наводячи приклад транссексуалізму, де статеві ідентичність як психічна якість вважається більш істотною характеристикою людини, ніж її біологічна стать» [55, с. 40].

Важливо враховувати, що в основі статевої ідентифікації людини лежать закономірності чоловічої та жіночої психології. Особливості гендерної й статевої психології приваблювали багатьох вчених. Немає практично жодної із відомих теорій особистості, яка би не розглядала закономірності чоловічої і жіночої психології, як характеристик сутності особистості. Так, у теорії З. Фрейда «відмінності між чоловіками і жінками зумовлені відмінностями будови статевої сфери, зокрема, наявністю у представників чоловічої статі статевих органів, які вважають ознакою переваги» [43, с. 109]. З даним пов'язані такі психологічні феномени, як «комплекс кастрації» в хлопчиків (страх втрати ознак мужності, а із ними й статевої ідентичності) та «заздрість до чоловічого статевого органу» в дівчаток (тобто відчуття певної статевої неповноцінності). Ці особливості є характерними для «фалічної стадії» психосексуального розвитку за З. Фрейдом.

Пізніше, на «едипальній стадії» проявляється т. зв. «комплекс Едипа» (в дівчаток він еквівалентний «комплексу Електри») - статевий потяг до батьків протилежної статі із прагненням усунути батьків такої ж статі. Нормальне подолання комплексу Едипа полягає у ідентифікації себе із батьками однією з дитиною статі й частковою відмовою від батьків протилежної статі, що є досить важливим для розвитку повноцінної статевої ідентичності. Проте нинішні психоаналітичні дослідження критикують ортодоксальні погляди Фрейда на природу сексуальності, справедливо вважаючи, що «сексуальність людини і відповідна ідентичність розвивається в значній мірі не під впливом біологічної інстинктивної природи, а за участю соціуму, тобто збільшується акцент не на статевих, а на гендерних аспектах ідентичності особистості» [43, с. 112].

У аналітичній психології К.-Г. Юнга жіночність та мужність розглядають як сукупність якостей, притаманним як чоловікам, так й жінкам, причому й ті, і інші мають як чоловічі, так й жіночі риси. Чоловічі риси у жінці він назвав Анімусом, а жіночі риси у чоловікові, відповідно – Анімою. Основою ідеєю

аналітичної психології виступає ідея індивідуації, тобто розширення свідомої частини особистості й збільшення здатності до рефлексії власної самості. Процес індивідуації обов'язково передбачає в собі примирення людини зі своїми тіншовими сторонами та інтеграцію чоловіка зі своїм фемінним елементом, а жінки, відповідно, з маскулінним. Такі процеси не такі уже і очевидні, адже «чоловік, ідентифікуючись зі своєю маскулінністю, приховує свою фемінність, йому нелегко примиритися зі своєю Анімою. Так само жінці нелегко примиритися зі своїм Анімусом, тому вона витісняє природну маскулінність і не завжди перебуває в гармонії з нею» [58, с. 39].

Фемінність і маскулінність, поряд з ідентичністю, Д. Іванов вважає істотними характеристиками особистості, які визначають її гендерні особливості і вважаються ознаками мужності або жіночності. Зокрема, маскулінність – «система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, прийняття статево-рольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки та способів самореалізації» [35, с. 12]. При цьому маскулінність пов'язується з такими рисами-якостями, як незалежність та активність, допитливість та схильність до ризику, а також здатність до досягнень. Внутрішній же світ чоловіка вважається більш впорядкованим й систематизованим, аніж світ жінки. Серед негативних рис маскулінності частіш за все вважається брутальність, авторитарність, надмірний раціоналізм та агресивність.

На противагу маскулінності, фемінність – «властивість особистості, що передбачає відповідність жінки власній психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, типової для жінки поведінки, цінностей, установок. Фемінність пов'язується з емоційністю, м'якістю, чуйністю, нормативністю, комунікативними навичками, сензитивністю, здатністю до емпатії» [35, с. 13]. Фемінна жінка вважається більш реалістичною та практичною, вразливою, безпосередньою й пасивною, аніж жінка з не такою домінуючою жіночністю. Виражена фемінність в собі передбачає переважання у

людини несвідомого рівня саморегуляції та схильність до інтуїтивного осягнення дійсності і чітку материнську орієнтацію.

Згідно суспільних стереотипів, що визначають значною мірою особливості соціальної поведінки людини, для чоловіка нормативною й бажаною вважається виражена маскулінність. Для сучасної же європейської жінки, як стверджує Л. Овсянецька, навпаки, «надмірна фемінність не є в тій же мірі нормативною і бажаною, в якій маскулінність – для чоловіка. Проте слід враховувати, що маскулінність не обов'язково притаманна чоловікам так само, як фемінність не є виключно жіночою характеристикою» [51, с. 207]. Такі фемінні властивості, як щиросердність та емоційність, інтуїтивність й привітність, в значній мірі властиві та чоловікам, набуваючи виразності в міру наближення до особистісної зрілості. Із іншого боку, доводить вчена, серед жінок часто зустрічаються такі маскулінні якості, як безкомпромісність та наполегливість, розвинута мотивація досягнення та ініціативність, високий інтелект й свобода від стереотипів. На її думку, «в житті сучасного суспільства зустрічається чимало фемінних чоловіків і маскулінних жінок. Звичайно, в даному контексті йдеться переважно не про фізичні властивості, а про психологічні характеристики» [51, с. 208].

Окрім того, стверджує Т. Зелінська, «тривалий час вважалося, що маскулінність та фемінність – це протилежні полюси однієї шкали, тобто висока маскулінність розглядається як низька фемінність (і навпаки). В сучасних психологічних концепціях статі і статево-рольової поведінки ці властивості розглядаються, як відносно незалежні один від одного конструкти» [34, с. 96]. Тобто можливим є одночасно високий розвиток обох характеристик або одночасно низький рівень таких статево-рольових проявів. Поєднання високого розвитку фемінності й маскулінності у одній людині, незалежно від її статі, отримало назву «андроґінність». В психології андроґінія розглядається, як «особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку або статево-рольової орієнтації. Розвинута андроґінія в людини, незалежно від статі, передбачає гнучкість її рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі якості. Наприклад, помічено, що обдарованим людям часто властива висока андроґінія» [34, с. 98].

Зауважимо, що поняття андрогінії ввів в психологічну термінологію К.-Г. Юнг, який пояснював цей феномен поняттями Аніма та Анімус. Американський психолог С. Бем створила психодіагностичну методику для вимірювання маскулінності й фемінності «Статеврольовий опис» (the Bem Sex-Role Inventory), згідно із якою «можна діагностувати чотири типи людей незалежно від їх фізіологічної статі: 1) маскулінні (з вираженими чоловічими якостями); 2) фемінні (з вираженими жіночими якостями); 3) андрогінні; 4) невизначені (без виражених якостей маскулінності і фемінності)» [7, с. 6-7].

Слід враховувати, що стереотипні суспільні моделі чоловічих й жіночих ролей існують не просто, як система унормованої статево-рольової поведінки. Вони виступають, як соціальні експектації, очікування, відіграючи активну роль в формуванні соціальної поведінки людини. Якщо ж реальна поведінка не співпадає із нормативами, то суспільство чинить певний тиск на свідомість людини, при цьому використовуючи низку санкцій. Інколи такі санкції є досить жорсткими (у архаїчних суспільствах за порушення статево-гендерної ідентичності й інші відхилення від суспільних стандартів винних карали вигнанням чи навіть смертю), проте у сучасному суспільстві такі санкції носять переважно психологічний характер: осуд та негативні оцінки. У результаті людина переживає почуття провини та сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти [5]. Щоби уникнути переживань, особа прагне задовольнити суспільні очікування, засвоюючи адекватні форми гендерно-рольової поведінки.

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків та жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно із історично сформованими патріархальними стереотипами, переважаючою є орієнтація на сім'ю і сімейні цінності, на ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими самими стереотипами, нормативно бажаною являється більша активність за межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність й ін. Не даремно є прислів'я, що «для жінки сім'я – це друга робота, а для чоловіка робота – друга сім'я» [14, с. 114]. Згідно з таки розмежуванням, важливою умовою самореалізації для жінки вважається успішний та вчасний шлюб. Жінка, що не створила сім'ю, вважається невдахою, а називають її «старою дівою» [20]. Проте, чоловіка,

котрий ніколи не одружувався, ніхто не називає невдахою. Але, з іншого боку, успішність самореалізації чоловіка пов'язується із його кар'єрою, часто із певним статусом у суспільстві.

Важливо враховувати, що існуючі статево-рольові стереотипи впливають на свідомість дитини, що лише починає шлях у суспільному житті. Так, дівчатка часто ростуть із переконанням, що вони не можуть бути такими ж цінними працівниками в професійній сфері, як і чоловіки. Вказане впливає на самооцінку й певною мірою «виправдовує» той факт, що серед жінок є дуже мало лідерських ролей (їх тим менше, чим вищим є статус цієї ролі). За результатами досліджень В. Єремєєвої, Т. Хрїзман, дівчатка у школі мають нижчі оцінки із математики, аніж хлопчики, не тому, що мають нижчі математичні здібності, але тому, що мають занижену самооцінку у цій сфері та стикаються із відповідними очікуваннями педагогів [31]. Якщо ж врахувати, що існують цілком реальні соціально-економічні умови, що закріплюють такі перекоси, то зрозумілим стає, що вказана проблема пов'язана із соціально-психологічною самореалізацією жінки. Аналізовані проблеми спричинили появу численних феміністичних рухів, що покликані допомогти жінкам у подоланні суспільних труднощів.

Проте труднощі гендерної соціалізації мають не лише жінки. Як пише О. Кікінежді, «хлопчик в процесі статевого розвитку стикається з численними проблемами, в першу чергу пов'язаними з визнанням в оточенні однолітків, з лідерством, суперництвом тощо. Якщо для дівчинки проблема лідерства полягає в тому, що вона, з точки зору суспільних стереотипів, не повинна до нього прагнути, то для хлопчика – навпаки, суспільна думка змушує вважати його невід'ємною цінністю свого буття» [37, с. 85]. При цьому чоловік, не реалізований в сфері лідерства чи соціального статусу, часто громадськістю вважається менш компетентним, аніж чоловік із високим статусом, інколи навіть – невдахою. Така думка тисне на свідомість чоловіка та змушує відмовлятися від свого покликання на користь сходження шаблями влади.

Дослідниця О. Кікінежді також доводить, що «для хлопчика прагнення відповідати взірцям маскулінності (крім влади передбачає необхідність бути сильним, хоробрим, компетентним, емоційно стриманим), що є не стільки

внутрішньою потребою, скільки суспільною нормою» [38, с. 89]. Невідповідність їй спричиняє більш критичне ставлення до нього, аніж для дівчинки – це невідповідність стандартам фемінності. Особливі вимоги висуваються до чоловіка у сфері інтимних стосунків. Результатом всіх перелічених проблем є «велика кількість стресових ситуацій, у які потрапляє чоловік, внутрішні конфлікти, неврози, проблеми зі здоров'ям» [38, с. 91].

Охарактеризуємо наслідки порушення статево-рольової ідентичності та статево-рольової поведінки, зокрема порушення у сфері статевих і гендерних ролей. З точки зору рольової теорії, можна розглядати механізм т. зв. інверсії статевих і гендерних ролей, тобто зміну компонентів чоловічих і жіночих ролей на протилежні або заміна одних іншими тощо. Одним із найпоширеніших випадків таких девіацій вважається гомосексуалізм - зміна спрямованості статевих почуттів на протилежну та зміна об'єкту почуттів (замість представника протилежної статі об'єктом почуття стає людина такої ж статі). Гомосексуалізм не призводить до глибинних змін статевої ідентичності, як правило, тобто чоловіки продовжують усвідомлювати себе чоловіками, а жінки – жінками. Але він все ж таки вважається девіацією статево-рольової поведінки, істотним відхиленням людини від традиційних статево-рольових норм [43].

О. Балакірєва і Т. Бондар, М. Варбан та О. Яременко називають багато форм та видів порушень статевої й гендерної ідентичності, які не обов'язково пов'язані із функціональними й органічними розладами статевої сфери. Серед таких порушень учений називає трансвестизм й транссексуалізм. Перший вважається легшою формою порушення статевої ідентичності, аніж другий. Трансвестизм означає прагнення лише грати роль протилежної статі, що проявляється у перевдяганні, використанні імені й запозиченні інших рольових атрибутів протилежної статі. Це все ж таки не супроводжується повним усвідомленням себе особою протилежної статі. Трансвестизм, стверджують вчені, не варто плутати із проявами фемінності чоловіків або маскулінності жінок, хоча й трансвестит часто відповідає таким характеристикам. Існують перехідні та недевіантні прояви часткового запозичення статевих і гендерних ролей, що не призводять до значної статево-рольової інверсії. Вони досить часто

бувають наслідками відповідного статевого виховання, особливо в випадках, коли батьки хотіли мати хлопчика, а народилась дівчинка, або ж навпаки [52].

Транссексуалізм, як явище, передбачає усвідомлення себе представником протилежної статі. Він вважається однією із найсерйозніших статево-рольових девіацій. Навіть, якщо у людини немає жодних біологічних змін (тобто із біологічної точки зору людина є цілком здоровою жінкою або чоловіком), ця інверсія статевої ідентичності є підставою для хірургічної зміни біологічної статі. Статева ідентичність, що цілком належить до психологічної сфери, вважається важливішою, аніж біологічна стать, й людина свідомо йде на операцію, навіть ціною втрати можливості мати у майбутньому своїх власних дітей. Прагнення фізично відповідати статевої «Я-концепції» виявляється навіть сильнішим за материнський або батьківський інстинкт [52].

В. Пісоцький зауважує, що аналізовані випадки порушень в сфері статевої ролі неминуче призводять людину до великої кількості статево-рольових конфліктів. Фактично, кожен з таких девіацій можна трактувати як внутрішній статево-рольовий конфлікт (протиріччя між суперечливими компонентами статевої ролі і статево-рольовою ідентичністю) та зовнішній гендерно-рольовий конфлікт (протиріччя між гендерно-рольовою поведінкою та соціальними стереотипами й нормами). Такі проблеми потребують не тільки специфічної допомоги сексолога або сексопатолога; рольові ж конфлікти потребують психологічної допомоги для їх розв'язання [56].

Важливим аспектом аналізу статевої ідентифікації особистості є статево-рольові дисгармонії як наслідки порушення гендерного розвитку особистості. Окрім статево-рольових девіацій, існує багато інших соціально-психологічних проблем, пов'язаних з труднощами та порушеннями статевого розвитку людини. Серед різних видів статево-рольових дисгармоній людини виділяють статево-рольовий конфлікт, статево-рольовий інфантилізм, а також статево-рольову недостатність [63]. При цьому статево-рольовий конфлікт, так чи інакше, присутній у всіх формах статево-рольових дисгармоній.

Так, Т. Бондаренко стверджує, що «статево-рольовий інфантилізм передбачає невідповідність статевої ролі віковій стадії статевого розвитку,

заміну або компенсацію одних ролей іншими, що відповідають більш ранньому періоду життя людини» [5, с. 39]. Це проявляється в переважанні дитячих форм статево-рольової поведінки, наприклад: у сфері сімейних ролей роль «чоловіка» (або «жінки») заміщається роллю «дитини». На противагу цьому, пише автор, статево-рольова недостатність виявляється в двох основних формах – статево-рольовий дефіцит та атрофія статевої ролі. Статево-рольовий дефіцит передбачає затримку рольового розвитку, блокування важливих потреб, внаслідок чого статева роль не формується взагалі або розвивається в скороченому вигляді.

А. Мудрик доводить, що «рольовий дефіцит може розвиватись тоді, коли статевої ролі прямо чи непрямо заборонялися в дитинстві, не заохочувалися або зустрічали негативну оцінку значимого соціального оточення. Наприклад, унаслідок того, що в дівчинки не підтримувалися прояви чуттєвої жіночності, в неї не розвинулася роль коханки» [16, с. 117-118]. Атрофія статевої ролі, доводить вчений, визначається втратою функціональних особливостей, скороченням сфер застосування в результаті обмеження рольової поведінки, а також тривалим перебуванням в латентному вигляді. Атрофія ролі виникає у випадку, коли виконання гендерних ролей стає неможливим внаслідок соціальних причин. Наприклад, після тривалого ув'язнення людина частково або повністю може втратити таку гендерну роль, як «шлюбний партнер».

Отже, статева ідентичність особистості можна визначити як переживання власної відповідності статевим ролям, тобто сукупності суспільних норм й стереотипів поведінки, що характерні для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною або соціокультурною ситуацією). При цьому, варто розрізняти статева і гендерну ідентичність, оскільки людина може володіти чітко визначеною статевою ідентичністю й, водночас, мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність жіночому або чоловічому ідеалам. Гендерна ідентичність здебільшого залежить від соціальних чинників, але не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер є заміною статі.

1.2. Вікові та соціально-психологічні передумови формування статевої ідентифікації в підлітковому віці

У традиційній класифікації підлітковим вважають період розвитку від 10–11 й до 14–15 років. У науково-психологічній літературі навколо даного віку є широка термінологія, що має такий синонімічний ряд: «критичний вік» або «критичний період», «зламний вік» або «перехідний вік». Учені схиляються до думки, що лиш останній термін адекватно визначає суть явищ, котрі протікають в цей період [11, с. 212]. Аналізуючи же підлітковий вік, більшість науковців одноголосно характеризують його, як складний та бурхливий, емоційно нестійкий, із притаманною йому обов'язковою віковою кризою. При цьому «перехідний вік» характеризується і якісними змінами, які виникають в психіці дитини на стику двох віків та визначається зміною новоутворень [60]. В перехідний період від дитинства до дорослості людина проходить великий шлях в своєму психічному розвитку: через внутрішні конфлікти із самим собою й іншими, через зовнішні зриви та внутрішні сходження до набуття особистості.

Зауважимо, що підлітковий вік є одним з найважливіших у статево-рольовому становленні особистості. Дане зумовлене активним статевим дозріванням, коли формуються вторинні статеві ознаки, а статевий потяг набуває дорослих рис. Статеве дозрівання визначається на основі поняття пубертатності. На цьому етапі лінії психічного й фізіологічного розвитку не йдуть паралельно, через це індивідуальні межі вступу підлітка у пубертат значно варіюють. У цей період «підліток усвідомлює значення своєї статевої приналежності, у нього формується стереотип статево-рольової поведінки, що реалізується у стосунках з представниками своєї та протилежної статі» [63, с. 14].

Результати сучасних наукових здобутків (Т. Бондаренко, Н. Городнова, О. Іванова, Ю. Савченко) з проблеми динаміки статевої поведінки та установок підлітків вказують, що сексуальність стає досягненням їх самосвідомості та включається у підлітковий досвід. Різні лінії аналізу свідчать про те, що «сексуальний досвід послідовно набувається підлітками протягом перехідного віку і будується під впливом змінних соціальних норм. При цьому сексуальна поведінка підлітків охоплює пошук смислу сексуальних символів. Адже в період

пубертату підліток починає засвоювати значення сексуальних жестів і випробовувати ті стратегії поведінки, які стають своєрідним «місцем зустрічі» уявного сексуального життя і проявів еротизму в міжособистісних взаємодіях» [56, с. 74]. В цілому, сексуальний розвиток підлітків є динамічним процесом, що призводить їх до набуття й ускладнення умінь виражати еротичний зміст через соціальну поведінку. Варто підкреслити, що переважно в підлітковому віці відбуваються найглибші зміни психосексуальної свідомості.

Н. Городнова визнає, що, «з одного боку, підлітковість – це період соціалізації, зрощування в світ людської культури та суспільних цінностей, а з другого – це вік індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального і неповторного Я» [20, с. 39]. На полярних полюсах такого протиріччя перебувають усі підлітки, хоча в кожного вони мають різний ступінь виразності. Також варто урахувати, що «в різні історичні часи суспільство піднімає вгору цінність індивідуальності або цінність суспільства. А підлітки найбільш чутливо схоплюють ці коливання, відбиваючи їх у своїй свідомості, поведінці, спілкуванні, діяльності» [20, с. 38].

В традиційній психології існують три варіанти визначення провідної діяльності в підлітковому віці. Так, одні учені виділяють інтимно-особистісне спілкування, а інші – суспільно-корисну діяльність, ще інші – суспільно-значущу діяльність. Із одного боку, в цих визначеннях присутній фактор «суспільність». А з другого – при вивченні підліткового періоду не можна не враховувати прагнення підлітків до спілкування із однолітками [11]. Є достатня кількість емпіричних даних, що підкріплюють ідею про те, що «група однолітків набуває для підлітка найістотнішої значущості. Для нього дуже важливо мати референтну групу, цінності якої він приймає, на чиї норми поведінки орієнтується. Часто референтна група характеризується певною манерою поведінки, що визначає ознаки певної підліткової субкультури» [21, с. 36]. Як правило, субкультура підлітків «пов'язана з власне створеними нормами, звичками, манерами поведінки, які нерідко суперечать пануючим правилам у суспільстві. Вона більше зорієнтована на зовнішні молодіжні атрибути, хоча її установки і цінності переважно співпадають з батьківськими» [21, с. 38].

Не дивлячись на суворі правила та сформовані кодекси гідності й обов'язків, більшість підлітків прагне до референтної групи. Вона створює почуття «Ми», що підтримує підлітка та закріплює його внутрішні позиції. При усій орієнтації на ствердження свого «Я» серед однолітків, дехто з підлітків відрізняється особистісним конформізмом. Конформні підлітки прагнуть виконати усе, на що їх штовхає група. Проте, на думку Н. Павлущенко, «при незадоволеності міжособистісними взаєминами у групі, підліток прагне до пошуку іншої групи, яка більше відповідає його запитам» [53, с. 186].

Якщо ж підліток потрапляє у групу із достатньо високим рівнем соціальних взаємодій, то це досить сприятливо впливає на становлення його особистості. У такому середовищі є взаємна зацікавленість один в одному, а спілкування стає таким атракційним, що підлітки часто забувають про уроки й домашні обов'язки. Свої плани й таємниці вони довіряють не батькам, а кращому другаві. При цьому, як доводить Л. Терлецька, «підліток в категоричній формі відстоює право на дружбу зі своїми однолітками, не терплячи ніяких обговорень чи коментарів з приводу не тільки недоліків, але й досягнень друга. Обговорення особистості друга в будь-якій формі, навіть у формі похвали, сприймається як посягання на право вибору підлітка, на його самостійність і свободу» [62, с. 189].

В становленні передумов гендерної ідентичності важливу роль відіграє соціальна ситуація підліткового віку, що зумовлює потребу автономії від дорослих. Підлітки прагнуть до автономії у сфері поведінки й емоцій та до нормативної автономії, яка передбачає боротьбу за право мати свої власні цінності, ідеали та моральні установки. Прагнення до незалежності та захист своїх цінностей часто супроводжується проявами максималізму (прийняття цінностей та протилежних цінностям дорослих). Очевидно, що саме нормативна автономія відіграє провідну роль в виникненні почуття дорослості [58, с. 40].

Важливе місце в розвитку статевої ідентичності підлітків посідає середовище ровесників. Для цього віку характерна потреба в приналежності до певної групи, часто пов'язана з конформізмом. Разом з тим, «у підлітковому віці зростає індивідуалізація спілкування, яка проявляється у вимогливості до друзів. Більше того, дружба є важливою цінністю для підлітків» [60, с. 214]. Спілкування

із ровесниками виконує інші функції, аніж спілкування із дорослим, воно має інтимно-особистісний характер. Взаємини при цьому поділяються на дружні та товариські. Підліткова дружба виконує функцію психотерапії, підтримки й самоповаги. В основі прагнення підлітків до дружби з ровесниками лежить потреба в саморозкритті, розумінні іншого й себе іншим.

Закономірно, що дружні взаємини істотно впливають на статеву ідентифікацію підлітків. Спілкування із другом за нормативами референтної групи узгоджується з проявами прихильності, ніжності й симпатії. Не лише дівчата-підлітки виявляють свої почуття обіймами та прагненням доторкнутись одна до одної, це властиве й хлопцям-підліткам. Поряд із дружньою боротьбою, хлопці виявляють симпатію та приязнь один до одного через рукостискання при зустрічі. Підліткова дружба, розпочавшись у 11–13 років, залишає сліди високих прагнень до особистісного вдосконалення в душі дорослої людини на усе життя.

Також у підлітків виробляються певні маркери статевої ідентичності – манери поведінки та ставлення до товаришів й осіб іншої статі, прагнення до штучної індивідуалізації лексики. «Природна соромливість прикривається словесною розбещеністю. Вони намагаються засвоїти свої, відмінні від інших манери. Можливо, що це поступиться місцем природній поведінці, яка залежатиме від натури, виховання та становища в суспільстві. А поки що над ними тяжіють прагнення «виділитись» чимось серед ровесників» [11, с. 204].

Усвідомлення та переживання статевої ідентичності передбачає наявність в підлітків певних зразків, тобто уявлень про найпривабливіші та значущі якості особистості чоловіка й жінки, які виявляються у багатьох сферах життєдіяльності індивіда. Дані зразки включають в себе як незалежні від статі моральні установки та стереотипи поведінки, так й специфічні, що пов'язані із розрізненням форм взаєностосунків чоловіків та жінок в суспільстві, діяльності і побуті. Варто підкреслити, що поняття статевої ідентифікації у підлітковому віці розглядається у сукупності із проблемами родової ідентичності та статевих ролей [53, с. 158].

Так, родова ідентичність включає у себе тілесні аспекти уявлень підлітка про себе та свою стать. Вплив батьків й інших дорослих і однолітків стає

визначальним в привласненні підлітком тілесних параметрів свого «Я». Статеве дозрівання робить його тіло відверто сексуальним для самого себе та оточуючих і вимагає побудови фізичного образу «Я», згідно із нормами адекватної статевої поведінки, заданої суспільством та, особливо жорстко – групою однолітків.

Як доводить Т. Вихор, статево-рольове самовизначення сучасних підлітків обумовлене не тільки особливостями перехідного віку (який уже сам по собі є кризовим), а й факторами соціального середовища, зокрема стосунками між батьками підлітків та пропагандою у засобах масової інформації зразків поведінки «справжніх чоловіків та жінок» й відсутністю програми статевого виховання. Внаслідок цього в підлітків формується неадекватне уявлення про статево–рольову поведінку, що характерна для своєї й протилежної статі, виникають дисгармонії у розвитку якостей, які визначаються як «маскулінність» та «фемінність» (чоловічі й жіночі риси) [9, с. 98].

Важливо, стверджує Н. Гапон, що підлітки починають глибше усвідомлювати та переживати власну статеву ідентичність, що тісно пов'язана із певними статевими ролями. Статева роль охоплює уявлення про себе, як істоту чоловічої або жіночої статі, у термінах установок й поведінки, що проявляються у соціальних ситуаціях. Засвоєння підлітком статевої ролі припадає на короткий період між пубертатом та початком дорослості. У перехідному віці соціальний тиск дорослих та групи однолітків від підлітка вимагає виконання соціально схвалюваної статевої ролі, із всім набором властивих їй поведінкових характеристик. Статева роль інтегрує специфічні особливості індивіда, як представника конкретної статі, що у хлопців підліткового віку визначається проявами мужності (маскулінності), а у дівчат – жіночності (фемінності) [14].

Н. Городнова доводить, що на початку чи в середині підліткового періоду розвиток статевої поведінки в значній мірі мотивується не статевим потягом, а уявленнями про те, як треба себе поводити, бажанням бути адекватно сприйнятим у актуальному оточенні. Підлітки «доводять» власну належність до чоловічої або жіночої статі, демонструючи стандартну гетеросексуальну поведінку та ведучи мову про секс, як досвідчені люди. Наприклад, однолітки підозріло ставляться до 16-річного хлопця, якщо у нього ніколи не було дівчини

чи він не притискався до партнерки під час танців, або не висловлювався із приводу еротичних фотографій. А 16-річна дівчинка, котра не ходить на побачення, може бути об'єктом глузування, як «нікому не потрібна». Негативне ставлення до неї може стати ще сильнішим, якщо вона одягається не так, як «належить» дівчинці, або ж надмірно акцентує на своїй несексуальній поведінці [20, с. 158].

Загалом В. Васютинський доводить, що «статеврольова ідентифікація має безпосередній вплив на формування особистості підлітка, а процес формування та особливості її протікання залежить від низки чинників, а саме: від біологічних, що виражаються на морфологічному та гормональному рівнях розвитку й від соціальних та етнокультурних, які змістовно представлені впливом сім'ї, школи та ровесників, які носіями певної культури» [20, с. 2].

Проблема статево-рольових відмінностей підлітків чітко прослідковується в особливостях провідної діяльності. Так, вивчаючи гендерні особливості спілкування підлітків, А. Толстокорова дійшла висновку, що рівень розвитку комунікативних навичок в хлопців вищий, аніж в дівчат. Коло інтересів в хлопців ширше, їм легше спілкуватись, вони більш відкриті й розкуті; для них не характерна сором'язливість. Відповідно, в них більший й словниковий запас, особливо за рахунок розвитку загальних понять. Важливі статеві відмінності відзначаються і на рівні емпатії й саморозкриття. Дівчата у середньому емоційно чутливіші й сприйнятливіші, аніж хлопці, починаючи із 7 класу, а тема співчуття й співпереживання стає досить актуальною в колі дівчат [16, с. 122].

Вчені В. Єремєєва, Т. Хрїзман пишуть, що дівчата зазвичай спілкуються мікрогрупами по 3–4 особи, а для чоловічого типу спілкування, навпаки, характерне об'єднання у великі групи із високим ступенем взаємодії й організації. При цьому автори стверджують, що «комунікативні труднощі мають місце у представників різної статі не лише в сфері словесного спілкування, але й в тілесних контактах. Дотик, тілесний контакт – важливий спосіб передачі емоційних (особливо позитивних) станів, що дуже важливо для стосунків із дівчатами. Але в хлопчачих товариствах тілесні контакти більш табуйовані, допускаються лише грубі поштовхи як у спілкуванні як між собою, так і з

дівчатами. Це, у свою чергу, не сприяє розвитку у хлопців відповідних соціально-комунікативних вмінь» [31, с. 85-86].

В. Кравець стверджує, що «в дівчини підліткового віку потреба у спілкуванні, довірі, емоційному теплі прокидається значно раніше, ніж у хлопців, і виражена сильніше, ніж чуттєво-еротичний потяг. У дівчат також більш виражена потреба в інтимній дружбі з ровесницями. В стосунках із хлопцями вони також почуваються більш невимушено, вільно і впевнено, ніж хлопці з дівчатами» [43, с. 116]. Дівчата сентиментальніші, вони раніше переживають почуття закоханості та раніше осмислюють світ по-дорослому. Вони «гостріше переживають самотність й відчувають потребу у співчутті та підтримці, швидше виявляють страх й тривогу, більш вередливі й слізливі, чутливіші до нарікань та заохочень» [43, с. 119]. Окрім того, «через те, що дівчата у групі співпрацюють, серед них важко із першого погляду виділити лідера. У групах же хлопців утворюється ієрархія, у якій є лідер. Кожен хлопець бореться за те, щоби підвищити свій статус в групі. Влада й статус мають найвищу цінність в групі хлопців» [43, с. 122].

Сучасні дослідники (А. Мудрик й ін.) вважають, що за браком в хлопців і дівчат підліткового віку цілісних уявлень про сучасні «чоловічі» та «жіночі» якості, через відносну невизначеність соціальних ролей чоловіків та жінок, а ще через несформовану рефлексію та процес становлення статево-рольової поведінки ускладнюється [16, с. 106]. Учений пише, що дівчата є більш схильними до співпереживання. У них більша потреба у тісному контакті, їм дуже потрібна людина, котрій можна усе розповісти, поділитись своїми думками. «Дівчата ніжніші, аніж хлопці, вони комфортніші та догматичніші, більш схильні до невротизму і тривожності, більше піддаються навіюванню. У жінок більш виражена потреба в безпеці, що проявляється вже у дитячому віці» [16, с. 109].

Т. Зелінська доводить, що хлопці-підлітки в подальшому стають більш впевненими в собі, аніж дівчата. Психолог дійшов висновку про те, що самовпевненість закріплюється у чоловічій психології через очікування соціуму: чоловіча поведінка, сповнена сумнівів та вагань, безжально висміюється, й,

навпаки, усіляко заохочується вияв непохитності та рішучості. Хлопці намагаються досягти чогось самотійно та хочуть відчувати силу й міць влади. Жінка хоче досягати чогось разом із чоловіком, щоби відчуті гармонійність стосунків або шлюбу [34].

На думку М. Савчина, «важливий аспект особистісного розвитку підлітка, що виявляє традиційні статеві відмінності, включає інтереси, ідеали, установки та особисті цінності. Ці особливості часто чинять непередбачуваний вплив не лише на розвиток емоційних і характерних рис, але також на досягнення і дійсні можливості людини. Статеві відмінності виражаються в тому, що хлопці проявляють інтерес до речей, а дівчата – до людей» [60, с. 216]. Також суттєво відрізняються навчальні інтереси хлопців і дівчат. З навчальних предметів, котрі не подобаються, в юнаків на перших місцях – іноземна мова та література, інші гуманітарні дисципліни, а в дівчат – фізика, географія, астрономія й ін. Серед тих, хто добре встигає із математики, більше хлопців, аніж дівчат; серед тих, хто добре встигає із літератури й іноземних мов більше дівчат, аніж хлопців. Загалом, дівчата перевершують хлопців в якості засвоєння шкільних предметів, що залежать від вербальних здібностей та пам'яті, швидкості сприйняття.

Статєво зумовлена відмінність інтересів, на думку О. Мачинського, проявляється у професійній спрямованості підлітків: дівчата мріють про професії, що пов'язані із людськими стосунками – лікаря, учителя чи актора, тобто віддають перевагу гуманітарним професіям, а хлопці ж, котрі краще почуваються серед предметів, мріють про технічні професії – водія, інженера та винахідника тощо. Із часом такі установки реалізуються на практиці: в бізнесі жінок стає менше, ніж чоловіків, бо підприємництво більше пов'язане із прийняттям рішень, лідерством, відповідальністю та ризиком. Ці моменти не є виграшними для жінок; в них також слабша установка на соціальну кар'єру [47].

Як доводить Н. Пилат, в соціальній поведінці хлопці підліткового віку характеризуються вищим рівнем розвитку агресивності та домінантність, а дівчата – дружелюбність й контактність. На думку вченого, існує чимало доказів, що чоловіки більш схильні вдаватись до відкритої фізичної агресії. Для жінок,

навпаки, є більш характерними прояви непрямой опосередкованої й вербальної агресії [54, с. 280].

На думку Л. Терлецької, існують також статеві відмінності у вираженні емоцій. Так, дівчата є експресивніші, у них більш відкритий вираз обличчя й вони більше посміхаються, більше жестикулюють на основі гендерно-специфічних норм і очікувань. Характерно, що в підлітковому віці традиційна жіноча роль дозволяє загалом відкрите вираження емоцій, у тому числі і емоцій, які виражають безпорадність (страх, сум тощо). В основному, дівчата-підлітки проявляють свої емоції зовнішньо (крик, плач та бажання виговоритися); в хлопців же домінує придушення негативних емоцій. Стрес дівчата теж переносять легше, бо їх організм виділяє менше адреналіну та менше підданий стрибкам артеріального тиску та посиленням потовиділення й придушенням апетиту. А хлопці дуже неохоче показують власну вразливість, а також безпорадність й залежність від інших; до того ж, в екстремальних ситуаціях у них виробляється удвічі більше стресових гормонів, аніж у дівчат [62].

В. Романова пише, що хлопець-підліток прагне, щоби оточуючі захоплювались його спритністю, силою та мужністю; дівчині ж необхідно, щоби в ній цінували красу. Хлопці ніколи не одягнуть нічого незручного тільки задля краси. А дівчата ж ніколи не одягнуть нічого некрасивого заради зручності. Намагаючись виділитись, дівчина одягається гарно переважно для представниць своєї ж статі. У подальшому, суперництво за чоловіка накладає на жінок суттєвий відбиток, стаючи причиною того, що вони намагаються виглядати молодшими, приховувати свій вік, прикривати вади в своїй зовнішності [58].

В. Москаленко, В. Романова доводять, що для хлопця залежність – це показник слабкості. Добровільне прагнення до подолання перешкод демонструє впевненість та відвагу. Хлопці пояснюють власні успіхи особистими здібностями, а невдачі – впливом якихось обставин, які не піддаються контролю. Дівчата же діють навпаки: успіх пояснюють щасливим збігом обставин, а провал – дефіцитом здібностей. Коли хлопець після обмірковування приймає якесь рішення, тоді він скаже: «Я переконаний, що..». А дівчина, навпаки, більш схильна до інтуїції та швидше скаже: «Мені здається, що...» [50].

Отже, існують вікові та соціально-психологічні передумови формування статевої ідентифікації у підлітковому віці. Підлітковий вік є одним з найважливіших у статево-рольовому становленні особистості, що обумовлюється активним статевим дозріванням. В цей період підліток усвідомлює значення власної статевої приналежності, в нього формується стереотип статево-рольової поведінки, що реалізується в стосунках із представниками своєї й протилежної статі. В становленні статевої ідентичності важливу роль відіграє соціальна ситуація підліткового віку, що обумовлює потребу автономії від дорослих й залежність від групи однолітків. Також в підлітків виробляються певні маркери статевої ідентичності у контексті манери поведінки та ставлення до товаришів й осіб іншої статі, прагнення до штучної індивідуалізації лексики. Усвідомлення і переживання статевої ідентичності передбачає наявність у підлітків певних тобто уявлень про найпривабливіші й значущі якості особистості чоловіка та жінки, які виявляються у багатьох сферах життєдіяльності. Наприкінці віку підлітки починають глибше усвідомлювати свою власну статево-рольову ідентичність.

1.3. Основні чинники формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей

Чільне місце у формуванні статевої ідентичності підлітків належить сім'ї. Саме родина відіграє основну роль в соціалізації сексуальності людини, в прищепленні культури міжстатевих взаємин. Родинне життя знайомить сучасних підлітків із різноманітністю взірців та форм поведінки представників обох статей – слів, жестів та міміки, вчинків й манер трудової діяльності, взаємин та оцінних орієнтирів, установок тощо. Тому завданнями статевої соціалізації підлітків в сімейному середовищі є формування статевої ідентифікації і гетеросексуальної установки; виховання жіночності й мужності; статева просвіта і сексуальне виховання; формування досвіду нестатевої любові та підготовка до виконання подружніх, батьківських ролей в майбутній власній сім'ї.

В науковій психології накопичено велику кількість даних про роль сім'ї в розвитку й формуванні особистості підлітків. Доведено існування прямого зв'язку між взаємовідносинами дитини із батьками та його самосприйняттям, тобто характер людини формується у сім'ї, що її психологічний клімат стає для нього середовищем найближчого соціального оточення. Наслідки негативних форм виховних впливів можуть позначитись не лише на успішності процесу статевої соціалізації, але й на психічному здоров'ї взагалі [55].

Не виникає сумнівів, стверджує З. Кісарчук, що «сім'я – єдиний соціальний інститут, який забезпечує ефективне виховання дітей; так само як переконливим може бути підсумок історичного розвитку людства: дитина як суб'єкт соціалізації не лише сама змінюється під дією виховних впливів, а й змінює вихователів» [38, с. 91]. Й тому проблеми, із якими доводиться стикатись батькам в ставленні до дітей, є вічними, а сім'я, як своєрідний мікроколектив, відіграє надважливу роль в процесі становлення особистості дитини.

Сім'я здійснює вагомий внесок у розвиток статевої ідентичності підлітків, у ній зростаюча особистість засвоює статеvu роль й правила поведінки щодо неї. Так, батьки з дитинства конструюють гендерну роль дитини різними способами:

- соціальними маніпуляціями, як от вибором одягу;
- вербальною апеляцією – підкреслюванням тих якостей, що відповідають гендерним стереотипам, відповідно до яких прагнуть розвивати свою дитину;
- вибором іграшок, які «відповідають статі»;
- демонстрацією й очікуванням відповідних видів домашньої діяльності [44, с. 16-17; 17а].

Важливість міжособистісних стосунків в сім'ї та їх вплив на становлення особистості й поведінки підлітка полягає у тому, що значущий чинник емоційної врівноваженості та психічного здоров'я людини – це стабільність сімейного середовища. При цьому, велике значення має «якість» сім'ї та її виховна здатність. Сім'я, що нездатна виховувати, приводить до серйозних порушень соціалізації підлітків. При цьому, на думку Н. Гусак, сім'я є моделлю гетеросексуального партнерства. Любовні та партнерські стосунки подружжя містять перенос й ідентифікацію. По-перше, особа переносить на партнера моделі

об'єктних відносин з власного дитинства, що у підсвідомості перетворює його на батька, матір, й, по-друге, ідентифікує себе із власним батьком та матір'ю [23].

Так як сім'я є одним із головних інститутів виховання, то неповна сім'я – це дуже гостра проблема сучасного суспільства. Неповна сім'я – це сім'я, в якій немає традиційної системи «мати – батько – дитина»; неповною вважається сім'я, що складається із матері або батька та дитини (дітей). О. Єрмусевич вважає, що «неповна сім'я – мала соціальна група, спільно проживаючих одного з батьків і його дітей (дитини), що утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання дітей несе, як правило, один з батьків» [38, с. 69].

Т. Демірджі вважає, що «неповна сім'я, яка виникає в результаті розлучення, є найбільш уразливою з погляду її виховного потенціалу. Крім того, для багатьох дітей, які втратили рідного батька, перспектива придбання іншого в результаті повторного заміжжя матері виявляється досить незначною. Це пов'язане з тим, що лише невелика частина жінок, які мають дітей, вступають у повторні шлюби, а також з тим, що не завжди вітчим для дитини стає дійсним батьком» [25, с. 42].

Т. Алексеєнко вважає, що реалізація функцій родини в умовах виховання дітей в неповній сім'ї має такі особливості:

а) утруднена економічна підтримка неповнолітніх членів сім'ї, бо часто неповна сім'я – малозабезпечена чи нужденна; середній матеріальний дохід в неповній сім'ї нижче, ніж в повній. Матеріальні труднощі можуть привести до порушення фізичного здоров'я дітей із неповної сім'ї, в силу неповноцінного харчування, відсутності необхідного одягу й взуття та викликати труднощі в відновленні здоров'я дитини та її лікуванні;

б) зниження можливості реалізації репродуктивної функції, не задовольняється потреби батьків в дітях, дітей – в братах й сестрах;

в) зниження можливості у організації змістовного дозвілля та відпочинку у силу недостатності матеріальних засобів й зайнятості самотнього батька (матері);

г) «подвійна» відповідальність одного із батьків за матеріальне забезпечення та соціалізацію дитини часто змінює орієнтири на матеріальне забезпечення, а не на духовні цінності - можуть відбутись порушення в оволодінні дитиною соціальними нормами та правилами;

д) відсутність в неповній родині емоційно-психологічного тла, що створює повноцінні подружні та батьківські відносини;

е) порушення емоційного зв'язку із відсутнім батьком, нереалізованість потреби у прихильності до нього;

ж) порушення процесу формування психологічної основи дитини через ускладнення розвитку подань про культуру спілкування між поколіннями [2, с. 27-28].

Дослідник О. Докторович вважає, що в неповній сім'ї для майбутнього чоловіка і жінки є відсутнім головне – приклад шлюбних відносин. Тому відсутні зразки міжстатевої поведінки батьків для дітей – майбутнього чоловіка, жінки й батьків – нижча можливість формування культури почуттів, характерних для взаємин чоловіка і дружини. Майбутні чоловіки, що виховуються без батька, нерідко засвоюють жіночий тип поведінки або ж в них формується перекручене подання про чоловічу поведінку, як агресивну, різку та жорстоку. А у майбутніх дружин, які виростили без батька, гірше формуються дані про ідеал майбутнього чоловіка, їм значно важче адекватно розуміти чоловіка та синів. Тому у таких сім'ях свідомо більше причин для конфліктів та розлучень [26].

Провідна роль сім'ї в процесі розвитку статевої ідентичності підлітків незаперечна. Проте зауважимо, що виховні можливості неповної сім'ї є обмеженими: ускладнюється контроль й нагляд за дітьми, відсутність одного з батьків позбавляє дітей можливості знайомити із різними варіантами сімейних відносин та спричиняє однобічний характер психічного розвитку. Це пов'язане із відсутністю зразків сексуальної поведінки дорослої людини, котрі можна було би наслідувати у майбутньому.хлопець, котрий одержав «охоронне» материнське виховання, часто позбавлений необхідних чоловічих рис: твердості характеру та дисциплінованості, самостійності й рішучості. Дівчині спілкування із батьком допомагає формуванню образу чоловіка. Якщо ж батька у родині

немає, то образ чоловіка виходить збідненим або є, навпаки, ідеалізованим, що приводить згодом або до спрощеності у особистих відносинах із чоловіком, або ж до непереборних складностей. Опіраючись на негативний досвід батьківської сім'ї, чоловік та жінка із неповних сімей легше йдуть на розрив [38].

Доведено, що стабільність сімейного середовища – важливий чинник для емоційної рівноваги та психічного здоров'я особистості. Розпад сім'ї, що викликаний розлученням або ж роздільним мешканням батьків, завжди приносить глибоке потрясіння та залишає в дитини міцну образу, яку можна лиш пом'якшити. Розлука з одним із батьків може привести до появи в дитини відчуття страху, депресії та ряду інших симптомів неврозу.

Значущість батьківського виховання неодноразово доводилася в наукових дослідженнях. Першим, хто висловив думку стосовно значущості впливу батька на розвиток особистості дитини, був З. Фрейд. В його роботах батько постає в таких ролях: як об'єкт любові, захоплення та ідентифікації; як людина, котра здійснює фізичну турботу; як могутня або ж навіть всемогутня богоподібна істота; як розрадник й захисник; як авторитет, ворожий до аутоеротичної активності й об'єктно спрямований едипальним бажанням дитини; нарешті, як авторитарна фігура, котру потрібно подолати до того, як можуть бути досягнуті дорослість та незалежність [43].

Важлива роль батька підкреслювалася А. Адлером, котрий зауважує на тому, що батько сприяє формуванню у дитини соціального інтересу. Ідеальний батько, на думку вченого, активно залучений до виховання дітей, уникає при цьому двох крайнощів – емоційної відгородженості й відчуження. Втрата батька є чинником, що призводить до девіацій статево-рольового розвитку дитини [52].

Зарубіжні й вітчизняні дослідники в галузі сімейних стосунків визначають поняття про неповну сім'ю, як про сім'ю з одним із батьків. Однак, існують деякі відмінності в підходах до питання про її типологію. П. Терещенко, наприклад, виділяє такі типи даних сімей. Перший – один із батьків пішов, а інший не взяв повторний шлюб. Другий – це одинока людина, що офіційно всиновила дитину. Третій – незаміжня жінка виховує дитину одна [61].

Існування неповних сімей зумовлене, в основному, наступними причинами: смертю чоловіка чи жінки, відносно широко розповсюдженою позашлюбною народжуваністю та розпадом шлюбів. В зв'язку із цим, розрізняють наступні різновиди неповних сімей: осиротіла, позашлюбна, розлучена та розпалась. Залежно від того, хто із батьків займається вихованням дитини, виділяють материнські та батьківські неповні сім'ї. По кількості поколінь в сім'ї розрізняють: неповну просту – мати (батько) із дитиною чи кількома дітьми та неповна розширену – мати (батько) із одним чи декількома дітьми та іншими родичами. Останні становлять абсолютну більшість серед неповних сімей [66].

Р. Мовчан пропонує наступну типологію неповних сімей. Перший тип – це неповна сім'я, що виникла через розлучення подружжя, коли дитина залишається з одним із батьків. Другий тип – неповна сім'я, що виникла через смерть одного із батьків. Третій тип – сім'я, де одинока незаміжня жінка приймає рішення самостійно народити і виховувати дитину (дітей) [48]. Сім'я стає центральною підсвідомою моделлю подальших стосунків навіть тоді, коли діти із часом відчують бажання дистанціюватись стосовно певних моделей батьківського подружжя. Але у дітей розлучених батьків така модель відсутня, що може призводити до виникнення проблем у особистому житті, зокрема в виборі партнера й формуванні власної функціональної сім'ї.

Багато учених, які займаються проблемами статевої ідентифікації підлітків (Г. Кошонько й ін.), стверджують, що хлопці й дівчата, які виховуються в неповній сім'ї, більш схильні до проблем різного характеру, аніж діти, які виховуються в повній сім'ї. Соціологічні дослідження свідчать про те, що діти страждають тоді, коли вони виховуються в сімейній ситуації, відмінній від тієї, де дитина зростає в повноцінній родині із обома батьками [42].

Важлива причина проблем у міжособистісних стосунках і статевій ідентифікації дітей із неповних сімей – відсутність інтимно-емоційної аури, яка створюється у стосунках подружжя між собою. Діти у неповній сім'ї не можуть спостерігати стосунки між чоловіком і жінкою, не мають цілісної картини таких стосунків. Серйозною проблемою дітей із неповних сімей стає їх статево-рольова

ідентифікація. Усі успіхи й поразки поза залежністю від особливостей самої сім'ї, пов'язані із такими чотирма основними психологічними явищами: почуттями й думками людини відносно самої себе, тобто із її самооцінкою; способами комунікації (спілкування); правилами, яких притримуються та яким слідує, тобто сімейною системою; методами, що за допомогою них сім'я здійснює свої зв'язки із іншими соціальними інститутами.

Головна проблема неповної сім'ї у тому, чи зможе вона силами одного із батьків створити умови для особистісного росту й розвитку статевої ідентичності дитини. У ній важко створити цілісне уявлення про чоловіків або жінок та їх гармонійні стосунки. Усе більш поширеним стає той тип сім'ї, де головним вихователем є батько. Від нього у даному випадку «вимагається багато терпіння й уваги до дітей, щоб хоча б частково компенсувати їх потребу в материнській любові, турботі» [27, с. 222; 65а].

Атмосфера в неповній сім'ї істотно впливає на формування розвитку статевої ідентичності підлітка. Напружена атмосфера усередині й навколо сім'ї у зв'язку з загостренням стосунків між батьками, сварками та взаємними звинуваченнями, а також в зв'язку із проявом безтактної допитливості із боку оточуючих та їх безпосередніми репліками сприяють дезорганізації та соціальній деформації дитини, послаблюють авторитет батьків та формують в нього відчуття неповноцінності, озлобленості та заздрість до інших. Відсутність одного із батьків порушує гармонійність розвитку дитини та робить її потенційно вразливішою для розвитку різного роду девіацій, психологічних комплексів і проблем [35]. Хоча, інколи, наявність повної родини ще не гарантує гармонійний розвиток особистості, але це створює кращі передумови для цього.

Родина забезпечує практичний життєвий досвід підлітка та виховує уміння співчувати іншій людині й відчувати її стан. Серед причин неефективної статевої ідентичності дітей в неповній сім'ї Д. Гошовська називає:

- педагогічну й психологічну неграмотність батьків;
- ригідні стереотипи виховання;
- вплив особливостей спілкування у сім'ї на відносини батьків та дитини;

– особистісні проблеми та особливості батьків, що вносяться в спілкування із підлітком [22].

Загальновідомо те, що підліток потребує любові обох своїх батьків. Любов матері і батька відмінна, проте саме ця нетотожність батьківського впливу є запорукою нормального та невикривленого розвитку дитини в підлітковому віці. Л. Берг-Крос констатує різницю жіночих і чоловічих стратегій виховання. Чоловіки частіше грають із дітьми, у той час, як матері займаються підготовкою їх до життя й обговорюють із ними міжособистісні питання. Матері частіше вимагають слухняності й підкорення, використовуючи стратегії провини, у той час як батьки – сильні та впевнені стратегії. Проактивна виховна позиція батька значно покращує психосоціальну адаптацію підлітка.

Дослідження В. Ерніязової засвідчують, що юнаки, які виростили без батька, є агресивніші та менш контактні, несхильні визнавати авторитет жінки та раніше починають статеве життя, вони схильні до частої зміни партнерів у силу нездатності до стійких стосунків із особами протилежної статі та мають труднощі зі статевою ідентифікацією й пошуком власної ідентичності. Дівчата, які виростили без батька, мають викривлені уявлення про шлюб та сімейні відносини й чоловіків, вони також мають проблеми зі встановленням контактів із представниками протилежної статі та схильні до раннього статевого життя й нерозбірливі в виборі статевого та шлюбного партнерів [30].

Батьківська любов сприяє формуванню відчуття жіночності у дівчинки. За відомим висловом, «впевненою у собі дівчину роблять люблячі очі батька». Дівчинка, що недоотримала батьківської ласки й тепла, буде завжди їх шукати в чужих чоловіків. Жінки, які у дитинстві недоотримали ласки й турботи батьків, зокрема, й від матері, схильні використовувати каральні засоби й зривати свій гнів на дітях. Діти, які виростили без батька, мають знижений рівень домагань та підвищену тривожність, занижену самооцінку й невротичні прояви [28].

Відсутність матері (материнської турботи) як зазначає Дж. Буолбі, майже завжди призводить до затримки психосоціального й інтелектуального розвитку дитини, а також до появи симптомів фізичних і психічних захворювань. Значний

вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка відіграє і рівень освіченості матері [37].

Т. Кравченко зазначає, що функція матері щодо розвитку статевої ідентичності дитини переважно визначається материнською любов'ю, а батька – його авторитетом. Наявність в родині батька визначається психологічною необхідністю, що виражається у інстинктивній потребі дитини в «жорсткій батьківській владі» [45, с. 63]. Американський дитячий психіатр Р. Кемпбелл, відкидаючи таку точку зору, переконує нас в тому, що «фізичний контакт, пильна увага, зоровий контакт і основана на демократичних принципах дисципліна – психологічний фактор, що допомагає у будь-якій сім'ї налагодити гарний емоційний контакт із дитиною, врівноважити сферу її особистості» [52, с. 9]. Не відчуваючи впливу із боку батька, у тому числі й чоловічого авторитету, діти можуть не заповнити цю прогалину у школі, де переважно фемінний склад вчителів й вихователів.

У неповній сім'ї психічний розвиток підлітків стає однобічним, йому не вистачає того, у чому виражається особливість чоловічої психіки. Контакт із чоловіком є однією із умов для формування в підлітка нормального відчуття захищеності. Її відсутність викликає в підлітковому віці хворобливу схильність до захисту й самозахисту, а також впливає на статево рольову ідентифікацію. Гіпоопіка же із боку матері може викликати звикання дитини до сторонньої турботи та є причиною фемінізації у хлопчиків. На фоні зростання значення ролі батька, як виховного чинника, відсутність його в сім'ї виявляється для дітей набагато важче, аніж в минулому, коли уся робота з дітьми представлялась лише «жіночою справою». В зв'язку із цим явищем В. Захарченко говорить про нову небезпеку для дитини – батьківську депривацію, бо не завжди можна замінити роль, яку даний член сім'ї мав би виконувати по відношенню до дитини та всієї сімейної одиниці [33].

Життя і умови виховання підлітків без батька мають явну специфіку та суттєво відрізняються від життя дитини у повній сім'ї. Навіть, якщо мати намагається заповнити відсутність батька та робить все можливе, щоби поєднати ролі обох батьків, вона, у принципі, не може реалізувати одночасно обидві

батьківські позиції – материнську та батьківську. Такі умови життя дитини будуть відображені у особливостях її статевої ідентифікації та емоційному самопочутті й самооцінці, ставленні до оточення та на статево-рольовій поведінці [41].

Особливості розвитку статевої ідентичності підлітків за умов депривації батьківського впливу (яскраво виражений емоційний компонент соціалізації, який виявляється в фемінному реагуванні на ситуації; криза самосприйняття, що пов'язана із усвідомленням неуспішності у основному виді діяльності та в зв'язку з цим – необхідність знаходження компенсаторних шляхів самоствердження тощо) визначаються шляхом сполучення специфіки їх психічного розвитку та умов мікросередовища (соціально-психологічні характеристики матері та типи материнського виховання; часто несприятливий вплив батька на поведінковий компонент соціалізації) [44].

Домінування материнського виховання у неповній родині визначає специфіку психологічних механізмів розвитку статевої ідентичності у підлітків: в них утруднені статева ідентифікація та формування чоловічих рис характеру, високий ризик розвитку негативної статевої ідентифікації та соціальне очікування, а також підкріплення не характерних для статі моделей соціалізації. Домінуючі типи материнського виховання у неповних родин (авторитарна гіперсоціалізація та емоційне відкидання дитини, ставлення до дитини, як до «маленького невдахи») мають вплив на тип статево-рольової поведінки юнаків (емоційне прийняття та вираження фемінних установок і поведінкових стратегій), формують занижене самоприйняття та збільшують інфантилізацію і особистісну незрілість.

Більш узагальнено наслідки відсутності батька у становленні чоловічої статевої ідентичності в підлітковому віці описує А. Хоніг, наголошуючи на тому, що вона «негативно позначається на статево-рольовому й моральному розвитку, когнітивній компетенції й соціальному коригуванні», тобто охоплює весь особистісний розвиток хлопчика [46, с. 132]. Щодо джерела наслідків, то виховання хлопців в сім'ї без батька загрожує появою «невпевненості в собі і страхів внаслідок надмірної опіки і тривожності з боку дорослих, які замінюють батька»

[46, с. 133]. Типовим прикладом є випадки побудови матір'ю стосунків з сином за аналогом подружніх (хіба що без сексуальної близькості), з яких йому важко виплутатись навіть у дорослому віці.

Д. Івановим доведено, що діти, котрі ростуть в неповних сім'ях, спостерігають здебільшого змінені рольові позиції батьків й переживають негативні емоційні стосунки між ними. Такі процеси можуть обумовлювати спотворення образу «Я» дитини, що позначається на ставленні до себе й оточуючих. В підлітковому віці, через триваючу вікову кризу ці процеси стають більш помітними [36].

І. Юрченко пов'язує проблеми розвитку статевої ідентичності підлітків у неповній сім'ї (без батька) з фізичною відсутністю батька, що унеможлиблює виконання ними специфічно батькових ролей. Але порушення статевого балансу сім'ї обумовлює не лише «дефіцит» батька, але й «профіцит» матері, як агента становлення чоловічої статевої ідентичності. Вчена підкреслює, що «несвідомо відносини із дитиною можуть розглядатись одним із батьків, як замітник неадекватного або відсутнього аспекту подружніх взаємин, або як спосіб реалізації фрустрованих бажань», тож в випадку відсутності батька, мати має необхідність для здійснення зазначених проєкцій на сина [66].

Отже, неповна сім'я являється найбільш проблематичною та вразливою в виховному плані. Відсутність одного із батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості й, відповідно, до ускладнення механізмів статевої ідентифікації особистості. Також характерними для підлітків, які зростають у неповній родині, серед несприятливих характеристик стають: постійне відчуття себе нещасливими та невпевненість в майбутньому, підвищена роздратованість та недостатній розвиток статевої ідентичності. Такий стан може призводити до кризових явищ, які мають прояв в відчутті безвиході та апатії. Саме тому для формування статевої ідентичності підлітків слід проводити спеціальну корекційно-розвивальну роботу.

Висновки до розділу 1

1. Статеву ідентичність особистості можна визначити як переживання власної відповідності статевим ролям, тобто сукупності суспільних норм та стереотипів поведінки, що характерні для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі). Доцільно розрізняти статеву і гендерну ідентичність, оскільки людина може володіти чітко визначеною статевою ідентичністю й, в той же час, мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність жіночому або чоловічому ідеалам.

2. Підлітковий вік є одним з найважливіших у статево-рольовому становленні особистості, що обумовлюється активним статевим дозріванням. В даний період підліток усвідомлює значення своєї статевої приналежності, в нього формується стереотип статево-рольової поведінки, що реалізується в стосунках із представниками своєї й протилежної статі. У становленні статевої ідентичності значну роль відіграє соціальна ситуація віку, що зумовлює потребу автономії від дорослих та залежність від групи однолітків. Наприкінці віку підлітки починають глибше усвідомлювати власну статеву ідентичність.

3. Неповна сім'я є найбільш проблематичною й уразливою у виховному плані. Реалізація функцій родини в умовах виховання підлітків у неповній сім'ї має наступні особливості: «подвійна» відповідальність одного із батьків за матеріальне забезпечення та соціалізацію дитини; відсутність відповідного емоційно-психологічного тла та порушення емоційного зв'язку з відсутнім батьком; порушення процесу формування статевої ідентичності дитини. Доведено, що відсутність одного із батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості й, відповідно, до ускладнення механізмів статевої ідентифікації підлітка.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Організація та методика емпіричного дослідження

психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей

Задля обґрунтування психологічних особливостей становлення статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей було проведене емпіричне дослідження. Для вивчення особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей розроблено психодіагностичний комплекс методик, а також визначено об'єкт, предмет і завдання емпіричного дослідження. При цьому об'єктом емпіричного дослідження виступили хлопці і дівчата з неповних сімей. Предметом дослідження стали особливості їхньої статевої ідентифікації.

Завданнями емпіричного дослідження були: 1) зміст і специфіка статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей; 2) особливості статевої ідентифікації підлітків обох статей; 3) можливі порушення статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей. Організація емпіричного дослідження особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей починалася із підбору методик й обґрунтування відповідного діагностичного комплексу. При цьому для вивчення статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей було використано низку пов'язаних між собою діагностичних методик, прямо чи опосередковано спрямованих на безпосереднє дослідження статевої ідентифікації особистості.

Зокрема, для всебічного вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей було використано комплекс діагностичних методик: 1) методика «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд) [49]; 2) статево-рольовий опитувальник С. Бем [7]; 3) тест-опитувальник «Самоставлення» (В. Столін, С. Пантелєєв) [13]; 4) методика семантичного диференціалу (в адаптації вченої А. Толстокорової) [62]. Указані діагностичні методики є достатньо надійними, валідними й адаптованими для дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

Зокрема, важливою для вивчення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей була методика «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд), що сприяє вивченню змістовних характеристик ідентичності особистості й виявленню ролі гендерних характеристик в структурі «Я-концепції». З аналізованої методики впливає те, що ті характеристики самого себе, які досліджуваний записує на

початку свого списку, максимально актуалізовані у його свідомості, та є більш усвідомлюваними й значущими для суб'єкта.

Випробуванням під час використання методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд), пропонували таку інструкцію: «Ви отримали опитувальні бланки, де в стовпчик 20 разів написано слово «Я» і далі залишений порожній рядок. Будь-ласка, протягом 15 хвилин відповідайте на питання: «Хто Я?», використовуючи для цього будь-які слова або речення. Робіть це таким чином, неначе Ви відповідаєте самому собі, а не комусь іншому. Записуйте власні відповіді у тому порядку, у якому вони спадають Вам на думку. Не турбуйтеся про логіку і важливість відповідей. Записуйте їх достатньо швидко».

Для обробки результатів методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд), використовували контент-аналіз, який передбачав розмежування соціальної та особистісної ідентичностей.

1. Соціальна ідентичність: сімейні і міжособистісні ролі (я – мати, дружина, чоловік, син, подруга й ін.); професійні ролі (я – майбутній психолог, студент або підприємець чи дослідник); інші соціальні ролі, що стосуються сфери дозвілля (я – колекціонер, спортсмен, читач чи глядач).

2. Особистісна ідентичність: фемінні характеристики досліджуваних підлітків з неповних сімей (я – турботлива та чуттєва, залежна, лагідна та мрійлива); маскулінні характеристики (я – сильний та сміливий, цілеспрямований і самостійний, незалежний й агресивний); нейтральні характеристики (я – веселий, красивий, відданий, добрий, охайний та працьовитий або ж, навпаки, лінивий).

У процесі обробки результатів діагностичної методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд), слід звертати увагу на те, чи була наявною у самоописі характеристика, яка визначає стать (я – чоловік/жінка чи юнак/дівчина), і визначається порядок її згадування (перші три місця свідчать про значущість даної характеристики в структурі «Я-концепції» особистості, причому за перше місце нараховується 3 бали, друге – 2, а за третє і далі – по 1. Треба підрахувати кількість характеристик у кожній із виділених категорій і занести в таблицю.

Велика кількість статево виокремлених самовизначень у відповідях досліджуваних на питання методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд), вказує на те, що статева ідентичність займає провідне місце в структурі «Я-концепції» особистості. Якщо у числі перших трьох відповідей є самоопис, що позначає стать, а сімейні ролі й фемінні характеристики у жінок домінують над професійними та маскулінними (у чоловіків, як правило, навпаки), тоді можна говорити про статево-типізовану «Я-концепцію» (самовизначення і поведінка досліджуваного співпадають із тими, які вважаються у суспільстві статево-відповідними). Нестатевотипізована «Я-концепція» визначається тоді, коли стать не згадується взагалі чи згадується наприкінці списку, а «інші соціальні ролі» і «нейтральні характеристики» мають більше згадувань, ніж інші.

Самооцінка, згідно з результатами методики М. Куна і Т. Макпартленда «Хто я?», вважається адекватною тоді, коли співвідношення позитивних і негативних якостей складає приблизно 70%...30%. Завищеною же вважається така самооцінка, коли кількість позитивних якостей по відношенню до негативних складає 90%, людина відмічає, що у неї немає недоліків або ж число їх складає приблизно 15%. Самооцінка являється нестійкою, коли кількість позитивних якостей по відношенню до негативних складає біля 50%.

Статево-рольовий опитувальник С. Бем призначено для вивчення статево-рольових характеристик і дозволяє визначити тип особистості: маскулінний, фемінний та андрогінний. Порівняння показників досліджуваного за шкалами маскулінність / фемінність дозволяє обчислити ступінь психологічної андрогінності (андрогінними є особи із вираженими маскулінними й фемінними рисами, що дає їм можливість менш жорстко притримуватися статево-рольових норм та вільніше переходити від традиційних жіночих занять до чоловічих й, навпаки). Так, у статево-рольовому опитувальнику С. Бем зв'язок між цими параметрами знаходиться у межах нуля.

Статево-рольовий опитувальник С. Бем містить 60 тверджень (якостей), на кожне із яких підліток відповідає «так» чи «ні», тим самим оцінюючи наявність чи відсутність в себе названих якостей. У ході роботи підліткам роздають бланки із методикою, що містить інструкцію і 60 тверджень. Після проведення

тестування, одержані дані обраховуються за допомогою ключів. За допомогою методики «маскулінності-фемінності» С. Бем можливо визначити психологічну стать досліджуваного підлітка та прояви андрогінності, маскулінності чи фемінності. Досліджуваним підліткам пропонують також інструкцію до тесту: «Вам пропонують ряд тверджень (якостей), кожне з яких відповідає чи не відповідає якимось Вашим особливостям (якостям). Якщо Ви вважаєте, що дана відповідність має місце, то дайте відповідь «так», у протилежному ж випадку – дайте відповідь «ні».

Після проведення тестування підлітків за методикою «Статеворольовий опитувальник С. Бем», отримані дані обраховують за допомогою ключів до тесту. Маскулінність передбачає відповіді «так» на питання № 1,4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58. Фемінність передбачає відповіді «так» на питання № 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59. Усі інші пункти – нейтральні. За кожне співпадіння відповіді із ключем нараховується 1 бал. Потім визначають показники фемінності (F) та маскулінності (M) в відповідності з наступними формулами: $F = (\text{сума балів по фемінності}) : 20$; $M = (\text{сума балів по маскулінності}) : 20$. Основний індекс IS визначають, як: $IS = (F - M) : 2,322$. Якщо ж величина індексу IS знаходиться у межах від -1 до $+1$, то роблять висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо ж індекс більше $+1$ ($IS > 1$) – про фемінність. В випадку, коли $IS < -2,025$ говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > 4 - 2,025$ – про яскраво виражену фемінність.

Важливим для вивчення статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей був тест-опитувальник «Самоставлення» (В. Столін та С. Пантелеев). Виділяючи рівні самосвідомості, В. Столін виходить з розходжень «самопізнання» й «самоставлення». Проте, на його думку, вказані розходження не зводяться до розходжень між когнітивним, емоційним, раціональним й афективним. Два останні розходження входять, хоча і в різному ступені, й у процес пізнання, й у процес самоставлення. В загальному вигляді знання підлітка про себе – це система подань в тому чи іншому ступені емоційно забарвлених, а самоставлення

– це почуття, яке володіє предметною специфікою та породжене потребами суб'єкта, а також система релевантних даному почуттю дій.

За В. Століним, самоствавлення особистості має складну ієрархічну будову. На найбільш конкретному рівні самоствавлення виступає, як специфічна активність суб'єкта на адресу власного «Я», що складається у певних внутрішніх діях (в установках на такі дії), характерних, як емоційною специфікою, так й предметним змістом самої дії. Більш загальний рівень самоствавлення та його макроструктуру становлять емоційні компоненти чи «виміри» – «самоповага», «аутосимпатія» та «самоінтерес», що утворюють соціально-емоційний простір самоствавлень й окремі дії, які виражають самоствавлення. Важливим аспектом самоствавлення є недиференційоване не лише за предметним змістом, а й за емоційною специфікою загальне почуття досліджуваного підлітка «за» чи «проти» власного «Я», що є сумациєю позитивних чи негативних моментів самоствавлення за трьома емоційними осями. Це глобальне почуття «за» чи «проти» в підлітковому віці має своє феноменальне подвоєння в вигляді передбачуваного ставлення інших, зокрема однолітків.

Тест-опитувальник «Самоствавлення» (В. Столін, С. Пантелєєв) являє собою багатовимірний інструмент, що заснований на принципі стандартизованого самозвіту, та містить 57 пунктів. Інструкція й процедура опитування були спрямовані на зниження впливу соціальної бажаності та стратегії самоподачі. Найменше спотворень виникає у тому випадку, якщо випробуваний має особисту зацікавленість в результатах експерименту, але не вбачає у інформації, котру очікує отримати від психолога, щось визначальне для його життя у широкому масштабі. Такий рівень мотивації буває, коли в випробуваного є бажання розширити знання про себе самого, випробувати себе та перевірити.

Під час інтерпретації даних тесту-опитувальника «Самоствавлення» (В. Столін, С. Пантелєєв) слід враховувати такі його шкали:

1. Шкала S – це глобальне самоствавлення; вимірює інтегральне почуття «за» або «проти» власне «Я» випробуваного.
2. Шкала I – самоповага.

3. Шкала II – аутосимпатія.
4. Шкала III – очікуване ставлення від інших.
5. Шкала IV – самоінтерес.

Опитувальник містить теж сім шкал, що спрямовані на вимірювання вираженості установки на певні внутрішні дії на адресу «Я» випробуваного.

6. Шкала 1 – самовпевненість;
7. Шкала 2 – ставлення інших;
8. Шкала 3 – самоприйняття;
9. Шкала 4 – самоуправління та самопослідовність;
10. Шкала 5 – самозвинувачення;
11. Шкала 6 – самоінтерес;
12. Шкала 7 – саморозуміння.

Далі проводиться інтерпретація здобутих в результаті використання тесту-опитувальнику «Самоставлення» (В. Столін, С. Пантелєєв) даних. За кожен збіг відповіді випробуваного підлітка із ключем нараховується один бал. Отриманий «сирий бал» по кожному з факторів переводиться у накопичені частоти (%). При значенні показника: менше 50 – ознака не є виражена; 50–74 – ознака виражена; більше 74 – ознака виражена яскраво. При цьому 40–45 балів - це занижений рівень само ставлення, 45–55 балів – це середньостатистична норма. Людина адекватно себе сприймає та правильно оцінює свою поведінку 55–70 балів – завищений рівень самоставлення. Показник більше 80 та менше 40 балів інтерпретувати не потрібно, бо такі дані отримані під впливом другорядних умов, як от під впливом соціальної бажаності відповідей.

Охарактеризуємо виділені шкали тесту-опитувальника «Самоставлення» (В. Столін, С. Пантелєєв).

1. Глобальне самоставлення – передбачає внутрішньо-недиференційоване почуття «за» й «проти» самого себе.

2. Самоповага – шкала з 15 пунктів, що об'єднала твердження щодо «внутрішньої послідовності», «самовпевненості» та «саморозуміння». Мова йде про аспект самоставлення, що емоційно й змістовно об'єднує віру у свої сили,

здібності та самостійність, оцінку своїх можливостей контролювати життя та бути самопослідовним, а також розуміти себе.

3. Аутосимпатія – це шкала із 16 пунктів, що об'єднує пункти, у яких відображається дружність-ворожість до власного «Я». У шкалу увійшли пункти, які стосуються «самоприйняття» та «самозвинувачення». В змістовному плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення себе у цілому й у істотних деталях, довіру до себе ц позитивну самооцінку, на негативному полюсі – бачення у собі недоліків, низьку самооцінку та готовність до самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційні реакції на себе, як роздратування та презирство, глузування й винесення самовироку («так тобі й треба»).

4. Самоінтерес – це шкала із 8 пунктів, відображає міру близькості до самого себе, а зокрема інтерес до власних думок й почуттів, готовність спілкуватись з собою «на рівних», впевненість в своїй цікавості для інших.

Методика семантичного диференціалу (адаптація А. Толстокорової) теж дозволяє вивчити деякі особливості статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей. У основу характеристики й аналізу якісного змісту статево-рольової ідентифікації підлітків поставлені три критерії: маскулінність, фемінність та андрогінність. Методика ґрунтується на тому твердженні, що індивідуальна статево-рольова ідентифікація особистості проявляється в приписуванні собі (своїй статі) тих або інших рис-якостей, що є статево-нейтральними.

Загалом сутність діагностичної методики семантичного диференціалу (адаптація А. Толстокорової) полягає в тому, що випробуваним в формі бланку пропонували відповісти на питання й оцінити по семибальній шкалі від –3 до +3, кому, хлопцям-чоловікам або дівчатам-жінкам, більш властива та або інша якість. Обрано 20 пар понять, що є зрозумілими та значимими. Ми використали зразок тесту, котрий при необхідності, може видозмінювати свою змістовну наповненість у залежності від завдання і мети дослідження. Зазначимо – кількість шкал необмежена. Результати дослідження, здобуті на основі методики семантичного диференціалу (адаптація А. Толстокорової) піддаються кількісному аналізу й, на основі приписування певної кількості понять представникам своєї й протилежної статі, робиться висновок щодо якісного

змісту статево-рольової ідентифікації підлітків: фемінний, маскулінний та андрогінний.

Отже, для всебічного вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей використано комплекс діагностичних методик: 1) методика «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд); 2) статево-рольовий опитувальник С. Бем; 3) тест-опитувальник «Самоставлення» (В. Столін та С. Пантелєєв); 4) методика семантичного диференціалу (у адаптації ученої А. Толстокорової). Вказані діагностичні методики є досить надійними, валідними і адаптованими для дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей

Вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей проводилося на базі 8-9-х класів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) №№ 9, 16, 25 м. Тернополя. В співпраці з практичними психологами вказаних закладів освіти, для емпіричного дослідження особливостей статевої ідентифікації було сформовано вибірку із 50 підлітків віком 14-15 років, з неповних сімей (з них 25 хлопців і 25 дівчат).

Для вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей використовувався обґрунтований у параграфі 2.1 роботи психодіагностичний комплекс методик (зокрема, методика «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд); статево-рольовий опитувальник С. Бем; тест-опитувальник «Самоставлення» (автори В. Столін та С. Пантелєєв); методика семантичного диференціалу (Ч. Осгуд, адаптація А. Толстокорової)).

Емпіричне дослідження особливостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей проводилося у кожному закладі загальної середньої освіти окремо, під керівництвом практичного психолога. При виконанні завдання кожен з підлітків отримав індивідуальний стимульний матеріал – завдання тесту

або опитувальника, що спрощувало фіксацію відповідей й кількісну обробку результатів дослідження. Діагностична робота організовувалася таким чином, щоб кожен підліток мав окреме місце за столом, що виключало несамостійність або сторонні перешкоди; інструктаж проводився із всією групою підлітків з неповних сімей і відповідав експериментальним вимогам у сфері психодіагностики.

Так, використання методики «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд) дало змогу визначити особливості статево-рольової ідентифікації досліджуваних підлітків із неповних сімей. При дослідженні особливостей «Я-образу» підлітків було вивчено різні аспекти уявлень про себе: ступінь рефлексивності (схильності до самопізнання), категорії та індекс самоприйняття (ІС). Результати дослідження уявлення підлітків з неповних сімей про себе представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження статево-рольової ідентифікації підлітків з неповних сімей за методикою «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд)

Показники Стать	Ступінь рефлексивності	Локусний бал	Індекс само-прийняття	Рівні самоприйняття, %		
				Негативний	Достатній	Позитивний
Хлопці	18,4	6,3 ± 5,0	67,3 ± 19,5	22	16	62
Дівчата	18,7	6,1 ± 5,6	70,7 ± 22,1	24	10	66

Як бачимо, ступінь рефлексивності визначався кількістю відповідей підлітків з неповних сімей за 12 хв., поданих на запитання «Хто Я?». Виявилось, що середній показник рефлексивності у хлопців становить 18,4, а у дівчат – 18,7. Категоріальний аналіз показує, що найбільш загальною формою відповідей було «Я - ...». Часто «Я - ...» було опущено, й відповіді представляли собою просто одне чи кілька слів («дівчина», «учень», «людина» й ін.).

Обробка відповідей за результатами виконання методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд) здійснювалась методом контент-аналізу. Усі відповіді були віднесені до однієї із категорій: об'єктивне чи суб'єктивне згадування. Дані змістовні категорії показували, із одного боку, віднесення себе до групи чи класу, чий межі й умови членства знають усі, тобто конвенціональне та об'єктивне згадування, а із іншого боку – характеристики себе, які пов'язані із групами,

класами та рисами, станами чи іншими моментами, які для їх з'ясування вимагають або ж пояснень самого підлітка, або для цього необхідне співвіднесення його із іншими людьми, тобто суб'єктивне згадування. Прикладами першої категорії (об'єктивне згадування) були «учень», «дівчина», «чоловік», «дочка», «майбутній воїн» або «спортсмен» – твердження, що відносять до об'єктивних статусів. Прикладами другої категорії (суб'єктивне згадування) були «щасливий», «відповідальна», «дуже хороший школяр», «хороша дівчина», «невпевнений в собі», «цікавий», «ласкава» тощо.

Зауважимо, що за результатами виконання методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд) співставлення об'єктивних і суб'єктивних характеристик підлітків відображало індивідуальний «локусний бал» – кількість об'єктивних характеристик. Тому при роботі з тестом «Хто Я?» локусний бал підлітків становив відповідно $(6,3 \pm 5,0)$ і $(6,1 \pm 5,6)$. Індекс самоприйняття (ІС) дорівнює відношенню усіх позитивних оцінних (суб'єктивних) відповідей до усіх оцінних відповідей, що зустрічаються у самоописі випробуваного підлітка. Відомо, що індекс самоприйняття, зазвичай, підпорядковується правилу «золотого перерізу»: 66% – позитивних відповідей та 34% – негативних. Перевага оціночних відповідей досліджуваних у той чи інший бік свідчить про позитивне або негативне самоприйняття. ІС в хлопців становить $(67,3 \pm 19,5)$, а у дівчат $(70,7 \pm 22,1)$. Більш високі значення цього показника в дівчат знаходять підтвердження в відносному переважанні його позитивного рівня ($p > 0,05$). До особливостей самоприйняття дівчат-підлітків можемо віднести й вищі значення його негативного рівня.

При аналізі розбіжностей «Я-реального» та «Я-ідеального», здобутого за результатами виконання підлітками методики «Хто Я?» (автори М. Кун і Т. Макпартленд) було використано такі аспекти відмінностей: загальний показник розбіжності (середнє значення у балах й відсутність різниці у відсотках) й оцінки окремого твердження (максимальна розбіжність та «конфліктна» розбіжність – в відсотках). Загальний показник розбіжності (ЗПР) дорівнює сумарній різниці оцінки «Я-реального» та «Я-ідеального» за 50-ма твердженнями тесту. Загальний показник розбіжності за відсутності різниці

дорівнює «0». Максимальна розбіжність при оцінці окремого твердження дорівнює «4» бали. «Конфліктна» розбіжність – це наявність у одного підлітка названого показника, як при оцінці «Я-реального», так і «Я-ідеального», тобто структура обох модальностей у такому випадку складається із протилежних якостей (конструктив). Аналіз же загального показника розбіжності вказує на невисокі середні його значення, якщо врахувати той факт, що максимальна розбіжність може досягати 200 балів. При цьому діапазон відмінностей в хлопців становить від 0 до 88 балів, а у дівчат – від 0 до 77 балів.

Результати дослідження розбіжності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» в підлітків із неповних сімей за результатами виконання методики «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд) представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати дослідження розбіжностей між Я-реальним та Я-ідеальним у підлітків з неповних сімей за методикою «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд)

Аспекти розбіжності Стать	Загальний показник розбіжності		Оцінка окремого твердження	
	Середнє значення (бали)	Відсутність різниці % (осіб)	Максимальна розбіжність (%)	«Конфліктна» розбіжність (%)
Хлопці	35,6 ± 24,1	7,4 (4)	1,36	3,7
Дівчата	36,6 ± 16,6	2,5 (4)	0,57	3,1

Аналіз розбіжностей між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» у підлітків із неповних сімей за методикою «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд) вказує на низьке середнє значення загального показника розбіжностей в хлопців ($p > 0,05$). При цьому у них в три рази рідше зустрічається відсутність різниці ($p < 0,01$). Аналіз оцінок окремих тверджень показує нам, що в хлопців в 2,4 рази частіше, ніж у дівчат, виявляється максимальна розбіжність у 4 бали ($p < 0,05$) й частіше зустрічається «конфліктна» розбіжність ($p > 0,05$). Здобуті емпіричні дані дають нам підстави стверджувати, що в колективній ідентифікаційній схемі хлопців переважає соціальна ідентичність (людина – 52,8 % та шкільне середовище – 50,5%; й лише після цього статеві ідентифікація – 48,3 %). Переважання ідентифікацій з соціальним середовищем та школою в хлопців трактується не тільки, як завищений рівень домагань, а й як дотримання традиційних гендерних стереотипів. Цікаво, що для дівчат статево-рольова ідентифікація є головною

(46,8 %), при цьому із сім'єю ідентифікують себе 45,6 % дівчат, зі школою 43,6 %, з соціальним середовищем – 39,3 %.

В індивідуальних ідентифікаційних матрицях хлопці (48,3 %) на перше місце висувають категорію інтелекту (розумний та здібний), а дівчата (41,4 %) особистісні якості («ніжна», «гарна» та «добра»). Тобто, спрямованість розвитку в бік соціальної взаємодії є більш вираженою серед дівчат: вони більш гнучкі та краще ідентифікують себе за статевою ознакою, аніж хлопці, що свідчить про більшу важливість статево-рольової ідентифікації у структурі особистості дівчини. У результаті обробки емпіричних даних було доведено, що статево-рольова ідентифікація дівчат є більш завершеною, в той же час як хлопці з неповних сімей більшою мірою залежні від матерів.

Використання статево-рольового опитувальника (BSRI) С. Бем дало нам змогу визначити особливості уявлень підлітків із неповних сімей про власні статеві ролі. При цьому результати вивчення уявлень хлопців із неповних сімей про їх власні статеві ролі за методикою BSRI С. Бем подані на рис. 2.1.

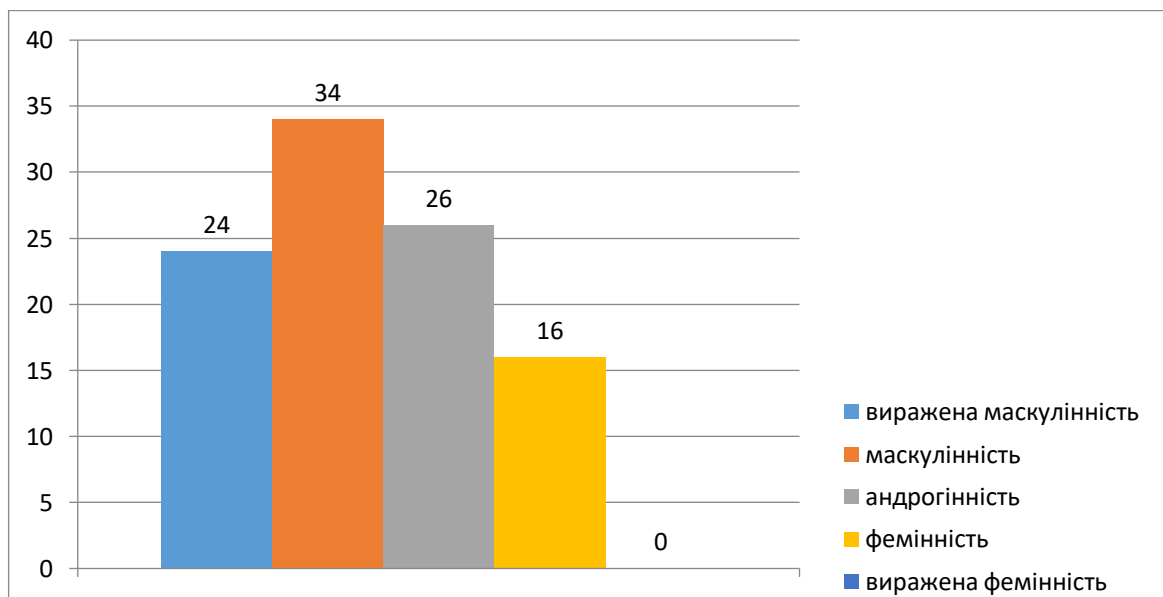

Рис. 2.1. Результати дослідження уявлень хлопців з неповних сімей про власні статеві ролі за методикою BSRI С. Бем

Як видно із рисунка, 24% хлопців характеризуються яскраво вираженою маскулінністю, 34% хлопців характеризуються маскулінністю, 26% хлопців є

носіями андрогенних рис, 16% хлопців властива фемінність. При цьому яскраво виражену фемінність у хлопців не виявлено.

Результати вивчення уявлень дівчат із неповних сімей про їх власні статеві ролі за методикою BSRI С. Бем подані на рис. 2.2.

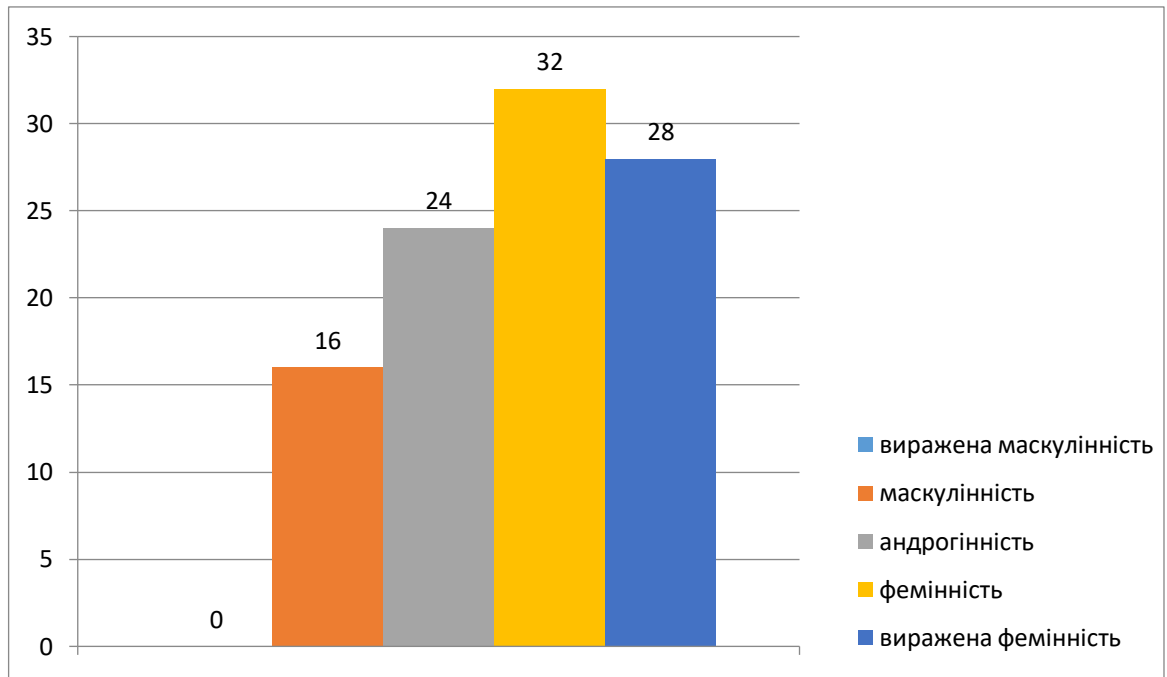

Рис. 2.2. Результати дослідження уявлень дівчат з неповних сімей про власні статеві ролі за методикою BSRI С. Бем

Як видно з рисунка, 28% дівчат характеризуються яскраво вираженою фемінністю, 32% дівчат характеризуються фемінністю, 24% дівчат є носіями андрогенних рис, а 16% дівчат властива маскулінність.

Отож використання статево-рольового опитувальника (BSRI) С. Бем дало змогу виявити досить значну кількість досліджуваних підлітків, що є носіями неадекватної статевої ролі чи носіями андрогінних рис. Так, 16% хлопців притаманна фемінність - для них характерні жіночість, м'якість та толерантність; для 16% дівчат характерна маскулінність, з властивими цьому явищу високою амбітністю й спонтанною агресивністю.

Використання тесту-опитувальника «Самоставлення» (автори В. Столін та С. Пантелєєв) дало змогу визначити ставлення досліджуваних підлітків до себе як носіїв певної статевої ідентичності. Результати, що були отримані за методикою, свідчать про те, що як для хлопців, так й для дівчат характерним є незначне позитивне ставлення до себе на рівні глобального емоційного та

предметно недиференційованого ставлення до себе. Показники за цією шкалою склали 58 балів в групі хлопців й 62 балів в групі дівчат. На конкретному рівні, який диференційований за емоційною ознакою, в обох групах досліджуваних підлітків теж відзначаються високі показники. Так за шкалою «Самоповага» в хлопців – 56 балів, а у дівчат – 44 бали, що свідчить про те, що випробувані підлітки не вірять у себе, свої сили й особисті здатності.

Цікаво, що за шкалою «Аутосимпатія» хлопці набрали 60 балів, а дівчата – 48 балів відповідно. Отримані дані свідчать про те, що хлопцям та дівчатам властивими є такі емоційні реакції на себе, як роздратування та презирство, глузування і винесення самовироків.

Невисокі показники за шкалою «Самоінтерес» (хлопці мають 60 балів, а дівчата – 56 балів) свідчать про інтерес досліджуваних підлітків до власних думок, упевненість у своїй цікавості для інших.

За шкалою «Очікування позитивного ставлення інших», що відбиває рівень феноменального подвоєння глобального ставлення до «Я», в обох групах результати нижче середніх значень – 48 балів у хлопців і 48 балів – у дівчат, що вказує на незначне очікування позитивного ставлення до себе із боку соціального довкілля. Значимих розходжень між показниками очікування позитивного ставлення інших, серед досліджуваних дівчат і хлопців на цих рівнях самоставлення установлено не було.

Зауважимо, що значущі розходження між групами досліджуваних підлітків спостерігаються тільки на рівні конкретних дій: у хлопців вищі показники за шкалою «Самовпевненість» (1,83) і «Саморозуміння» (1,32).

Необхідно також проаналізувати, який ранг було привласнено досліджуваними підлітками поняттю «Я», що це дає можливість говорити про позитивне або негативне ставлення до свого «Я». Тобто чим вищим є ранг поняття, тим краще у досліджуваних підлітків ставлення до свого «Я». Емпіричні дані, здобуті у результаті використання опитувальника «Самоставлення» (В. Столін і С. Пантелеев), такі: у обох групах поняття «Я» має дуже невисокі ранги (в групі хлопців це $1,45 \pm 1,11$, а у групі дівчат $1,26 \pm 1,17$). На підставі отриманих даних можна говорити про негативне ставлення досліджуваних до власного «Я»;

при цьому значущих розходжень між рангами поняття «Я» у групах хлопців і дівчат встановлено не було.

Отож у підлітків із неповних сімей є два шляхи формування самоставлення у сфері статевої ідентифікації: 1) формування самоставлення шляхом власної активності та пізнання себе у різних міжстатевих взаємодіях; 2) некритичне засвоєння зовнішніх оцінок. Хлопці, маючи більш «міцну психічну структуру», намагаються взаємодіяти з соціальним довкіллям, а дівчата, маючи «тендітну будову», демонструють залежну поведінку й меншу активність взаємодії із соціальним й предметним світом. Але загалом самовизначення представників обох статей являється інтеріоризацією зовнішніх оцінок.

Проведення методики семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової) дало змогу оцінити ступінь розуміння досліджуваними підлітками поняття «чоловік-хлопець» й «жінка-дівчина» за поданими шкалами (поняттями-антонімами). Результати дослідження піддавали кількісному аналізу й, на основі приписування певної кількості понять представникам своєї й протилежної статі, робили висновок щодо якісного змісту статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей: фемінний, маскулінний, андрогінний. Інтерпретацію індивідуального виконання семантичного диференціалу починали з вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації. При цьому одержані емпіричні дані за різними параметрами об'єднували у комплексні ознаки.

В процесі аналізу результатів дослідження за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової) враховано, що результати фактору оцінки свідчать про рівень самоповаги підлітків за чинником статевої ідентифікації. Високі значення свідчили про те, що досліджуваний приймає себе, як носія певної статевої ідентичності, задоволений нею та схильний вбачати в ній позитивні та соціально схвалювані якості. Низькі значення в підлітків із неповних сімей фактору оцінки свідчили про недостатній рівень статевого самоприйняття та незадоволеність власною поведінкою й особистісними особливостями. Особливо низькі значення фактору оцінки розглядалися як свідчення комплексу недостатньої статево-рольової ідентифікації осіб.

В аналізі фактору сили виходили із того, що його дані визначають самооцінку досліджуваними особливостей розвитку у них статевої ідентифікації. Високі значення свідчили про сформовану у підлітків з неповних сімей статево-рольову ідентичність. Низькі ж значення показували нездатність підлітків з неповних сімей дотримуватися обраної лінії статево-рольової поведінки і залежність їхньої статевої ідентифікації від зовнішніх обставин. Особливо низькі значення сили розглядали як потенційний конфлікт статевої ідентифікації.

Інтерпретуючи показники фактору активності у підлітків з неповних сімей, виходили зі співвіднесеності їх із поняттями маскулінності й фемінності. При цьому позитивні значення вказували на високу маскулінність (в хлопців) або фемінність (в дівчат). Негативні значення вказували на низькі показники цих якостей й, відповідно, перевагу протилежних рис, що створює підстави для віднесення досліджуваних підлітків із неповних сімей до андрогінів.

Середні показники співставлення реальних та ідеальних особистісних якостей статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей, здобуті за допомогою методики семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової) показано у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати дослідження Я-реального та Я-ідеального в підлітків з неповних сімей за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової)

Фактори Показники	Фактор оцінки (О)	Фактор сили (С)	Фактор активності (А)
Я-реальне	13	12	11
Я-ідеальне	16	15	14

Підрахунок середніх значень оцінки, сили й активності реальних особистісних якостей досліджуваних підлітків й їх співставлення із еталоном дав змогу виявити загальну характеристику статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей, відповідно до вимог методики семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової). Загалом статева ідентичність підлітків з неповних сімей є дещо порушеною (рис. 2.1), причиною чого є недостатня

відповідність їхніх реальних та ідеальних уявлень про провідні, домінуючі риси-якості й прояви маскулінності й фемінності.

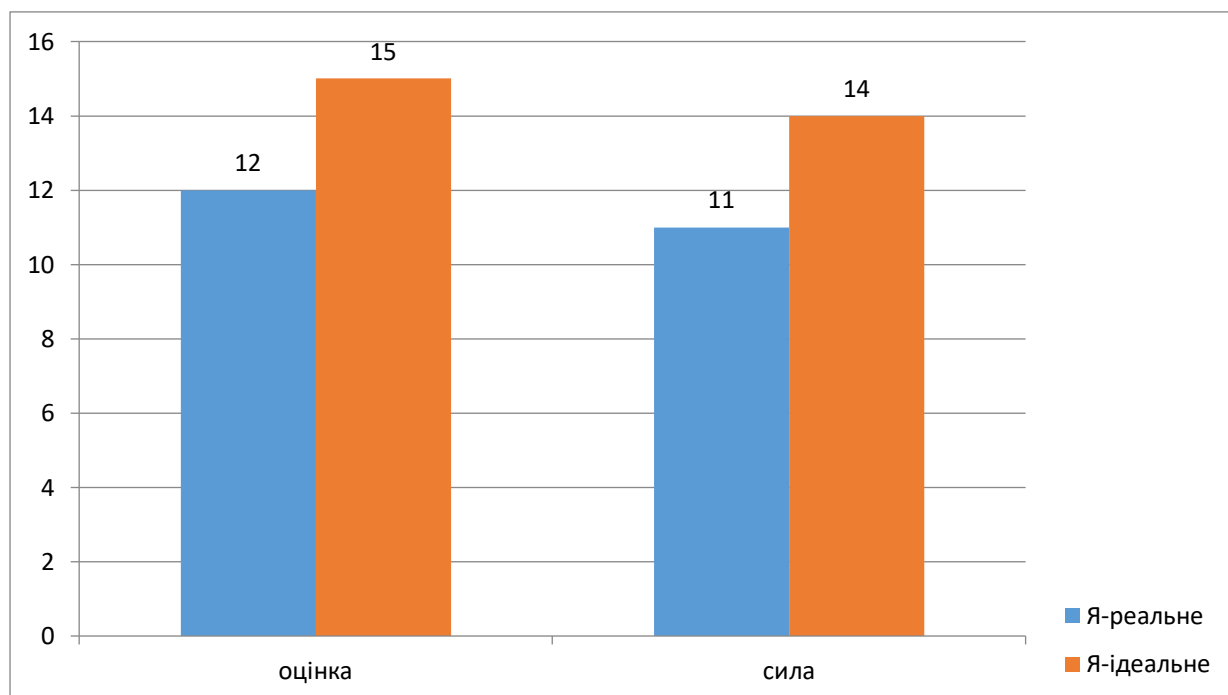

Рис. 2.3. Результати дослідження статево-рольової ідентифікації підлітків з неповних сімей за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової)

Інтерпретація результатів методики семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової) дала змогу виявити наступне: високий рівень статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей може поєднуватися з невисокою активністю, що переважно характеризує інтерпретовану статево-ідентичність випробуваного підлітка. Не виявлено випадків, коли високий рівень статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей поєднується із незначним розвитком маскулінності (в хлопців) або фемінності (в дівчат). Також при співвіднесенні факторів сили і активності підлітків з неповних сімей виявилось, що вони пов'язані між собою прямо пропорційною залежністю, тобто високі показники сили зумовлюють високу особистісну активність, й навпаки.

Далі вивчали ступінь співпадіння у підлітків з неповних сімей уявлень про себе як носія певної статевої ідентифікації із еталонними якостями. При цьому виділялись домінуючі гендерні риси в структурі особистості (позначені оцінкою «3» на другому етапі заповнення бланка); другорядні риси (позначені іншими оцінками на другому етапі у порядку спадання); риси-якості, між якими існує

повне співпадіння (за співпадінням оцінок на першому й на другому етапі заповнення бланка); риси-якості, між якими є невідповідність (2 й більше балів) між бажаним та дійсним. Показники співпадіння в хлопців уявлень про себе, як про носія певної статевої ідентифікації із еталонними якостями, що одержані за методикою семантичного диференціалу, показані на рис. 2.4.

У результаті дослідження співпадіння уявлень підлітків про себе як носіїв статевої ідентифікації з еталонними якостями виявилось, що хлопці із неповних сімей найбільше цінують в чоловіках силу, жорстокість та незалежність, а також кремезність та лідерські якості, розум, швидкість і злість. До другорядних рис особистості хлопці із неповних сімей переважно відносять її характерологічні прояви (розсудливість та охайність, дратівливість та наявність організаторських схильностей, оптимізм й пихатість). Значна невідповідність в хлопців існує між такими особистісними рисами, як сильний та слабкий, жорстокий – ніжний, незалежність й залежність, начальник та підлеглий, злий – добрий. Повне співпадіння між ідеальними та реальними якостями у хлопців з неповних сімей існує в випадку таких рис, як доброта – егоїзм та впертість – поступливість, оптимізм – песимізм, незалежність – залежність, швидкий – повільний.

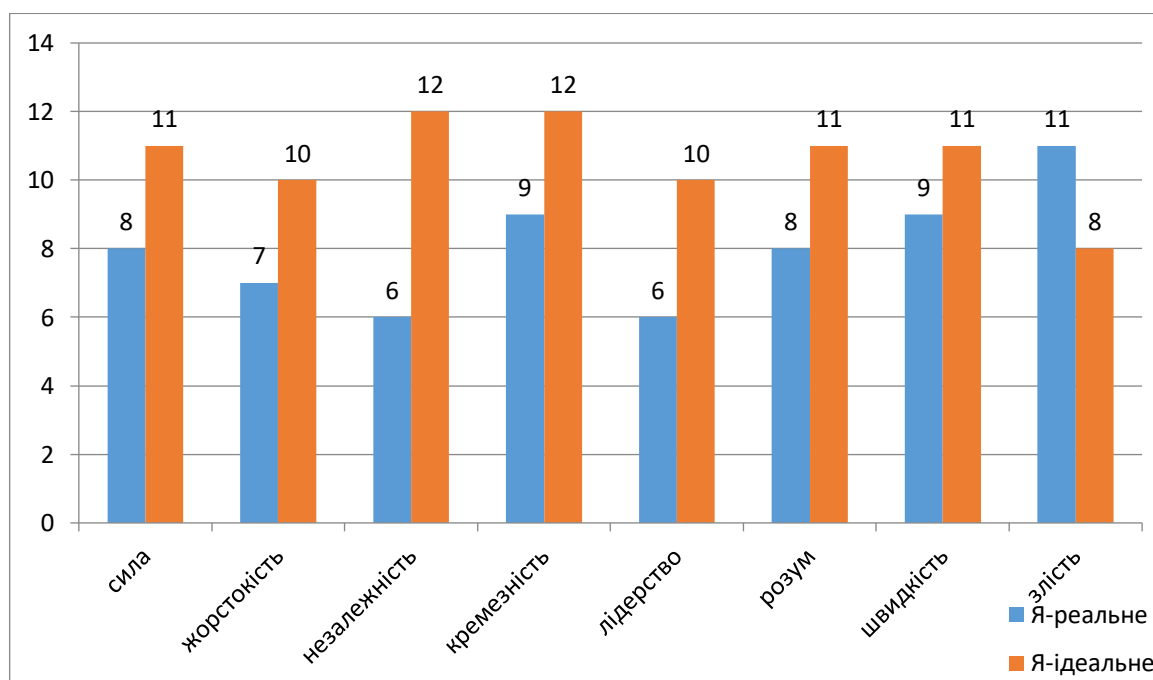

Рис. 2.4. Результати дослідження співпадіння уявлень хлопців про себе як носіїв статевої ідентифікації з еталонними якостями за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової)

Показники співпадіння у дівчат уявлень про себе як носія певної статевої ідентифікації із еталонними якостями, що одержані за методикою семантичного диференціалу, показано на рис. 2.5.

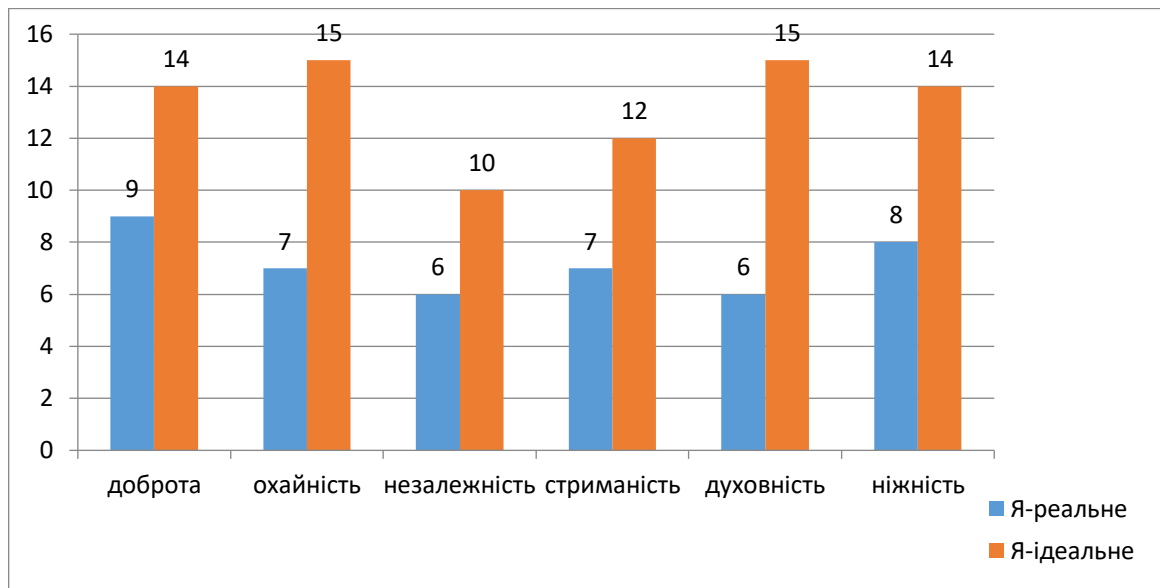

Рис. 2.5. Результати дослідження співпадіння уявлень дівчат про себе як носіїв статевої ідентифікації з еталонними якостями за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової)

У результаті дослідження співпадіння уявлень підлітків про себе як носіїв статевої ідентифікації з еталонними якостями виявилось, що дівчата з неповних сімей найбільше цінують у жінок доброту, охайність та незалежність, стриманість, духовність та ніжність. До другорядних рис особистості дівчата із неповних сімей відносять силу та чесність, організованість, а також оптимізм й розум. Значна невідповідність існує між такими особистісними рисами дівчат з неповних сімей, як незалежність й залежність, стриманість й імпульсивність, духовність та матеріальність, ніжність й жорстокість. Повне співпадіння між ідеальними та реальними якостями у дівчат з неповних сімей існує у випадку таких рис, як доброта – егоїзм, розсудливість – наївність, а також дратівливість – стриманість, оптимізм – песимізм, кремезність – тендітність.

Наступним етапом нашого дослідження було визначення рівнів статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. На основі аналізу комплексу емпіричних даних, здобутих за допомогою вказаних діагностичних методик, визначено два рівні статевої ідентифікації досліджуваних підлітків з неповних сімей – оптимальний та неоптимальний.

Так, оптимальний рівень статевої ідентифікації підлітків включає себе невисоку розбіжність між реальним й ідеальним «Я» за методикою «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд), високі показники маскулінності для хлопців й фемінності для дівчат за методикою BSRI С. Бем; позитивне ставлення до себе, як до носіїв певної статевої ідентифікації за показниками тесту-опитувальника «Самоставлення» (В. Столін та С. Пантелєєв); відповідність реальних й ідеальних уявлень про провідні риси маскулінності в хлопців й фемінності в дівчат за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда.

Неоптимальний рівень статевої ідентифікації підлітків включає високу розбіжність між реальним й ідеальним «Я» за методикою «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд), невисокі показники маскулінності для хлопців й фемінності для дівчат за методикою BSRI С. Бем; негативне або нейтральне ставлення до себе, як до носіїв певної статевої ідентифікації за показниками тесту «Самоставлення» (В. Столін та С. Пантелєєв); невідповідність реальних й ідеальних уявлень про провідні риси маскулінності в хлопців і фемінності у дівчат за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда.

Результати вивчення рівнів статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей подані в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Результати дослідження рівнів статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей

Рівні статевої ідентифікації	Досліджувані підлітки, %
Оптимальний рівень	74
Неоптимальний рівень	26

Графічно результати вивчення рівнів статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей подані на рис. 2.6.

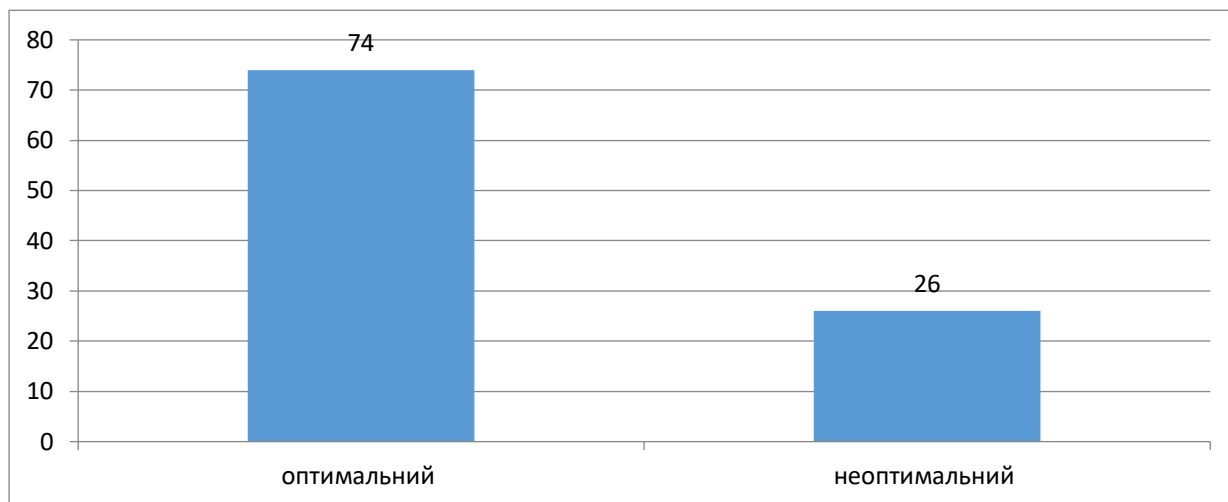

Рис. 2.6. Результати дослідження рівнів статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей

Аналіз результатів дослідження показав, що 26% підлітків з неповних сімей продемонстрували неоптимальний рівень статевої ідентифікації, 74% – оптимальний. Як бачимо, у досліджуваних підлітків із неповних сімей виявлено значну невідповідність між реальними й ідеальними уявленнями про їх власну статево-ідентичність. Також виявлено, що на емоційному рівні для хлопців і для дівчат із неповних сімей характерним є негативне ставлення до себе на рівні глобального емоційного та предметно недиференційованого ставлення. Було також виявлено загальне негативне ставлення підлітків з неповних сімей до свого «Я», про що говорить невисокий ранг поняття «Я» у обох групах досліджуваних. Це свідчить про наявність порушень у проявах статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей обох статей.

Отже, результати емпіричного дослідження, здобуті за допомогою указанного психодіагностичного комплексу методик, показали те, що уявлення про чоловічність і жіночність як в хлопців, так й у дівчат із неповних сімей в основному співпадають із традиційними соціальними стереотипами. Уявляючи образ-ідеал сучасних чоловіків та жінок, хлопці й дівчата із неповних сімей вказують, що жінка має бути гарною та ніжною, веселою та ін., а чоловік має бути сильним та розумним, хоробрим та ін. Проте виявлені значні розходження між «Я-реальним» й «Я-ідеальним» в сфері статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей вимагає розробки корекційно-розвивальної програми.

Висновки до розділу 2

1. Для вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей було використано комплекс діагностичних методик: 1) діагностична методика «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд); 2) статево-рольовий опитувальник С. Бем; 3) тест-опитувальник «Самоставлення» (В. Столін та С. Пантелєєв); 4) методика семантичного диференціалу Ч. Осгуда (у адаптації А. Толстокорової). Вказані діагностичні методики є досить надійними, валідними й адаптованими для дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

2. На основі аналізу комплексу емпіричних даних, визначено два рівні статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей – оптимальний (74%) та неоптимальний (26%). Виявлені у 13 підлітків з неповних сімей значні розходження між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» в сфері статевої ідентифікації вимагають розробки відповідної корекційно-розвивальної програми.

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

3.1. Обґрунтування програми забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей

Корекційно-розвивальна програма, спрямована на формування статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей, була розроблена на базі основних положень гармонійного розвитку особистості й запропонована для проведення із хлопцями й дівчатами із неповних сімей, які за результатами психодіагностики показали порушення статевої ідентифікації. Запропоновано проводити спільні групові заняття, а також по одному окремому заняттю для юнаків і дівчат. Також запропонована програма допускає й індивідуальні заняття з підлітками.

Перед початком тренінгової роботи важливо зустрітися з досліджуваними, пояснити, що тренінгова група організована для того, щоб допомогти у досягненні цілей кожного учасника, наголошуючи на принципі добровільності (праві вибору рішення, участі чи відмові) для кожного з потенційних учасників. Слід з розумінням ставилися до почуттів підлітків із нечіткою статевою ідентифікацією, які відрізняються вразливістю й підвищеною тривожністю. Таким випробуваним підліткам потрібно більше часу, щоб оволодіти новою та тривожною для них ситуацією соціально-психологічного тренінгу [57].

У процесі тренінгової роботи варто уникати, хоча би на перших порах, вправ-змагань, які враховують швидкість виконання, й частіше включати у заняття вправи, ігри із використанням тілесного контакту та вправи на релаксацію. Дуже значимими для даної категорії випробуваних є заохочення й підтримка їх досягнень, проявів активності та творчості, самостійності, що сприяє підвищенню їх самооцінки. Схвалення варто висловлювати щодо знань, що їх виявляє випробуваний, щодо конструктивності ідей, які він може висувати.

Важливою ціллю корекційно-розвивальної програми є створення відповідних умов для формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. Під час тренінгових занять відбувається пояснення різниці між властивими певній статі моделями рольової поведінки; виявлення значних переваг «своєї» моделі й формування навичок статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей крок за кроком, охоплюючи свідомі й несвідомі процеси психіки. Включення творчих вправ статево-рольового спрямування в програму дарує підліткам радість відкриття свого «Я», зробить даний процес захоплюючим, цікавим, вмотивованим й, як результат – успішним [64].

Виходячи із того, що статева ідентифікація підлітків із неповних сімей, значною мірою, залежить від соціокультурних умов, необхідним для цього є:

- 1) врахування індивідуальних потреб та інтересів підлітків з неповних сімей, застосування ефективних технологій поширення необхідних знань, формування навичок й умінь відповідної статево-рольової поведінки;

2) актуалізація пізнавальних процесів, що забезпечують процес статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей та становлення сприятливого соціально-психологічного клімату у групі;

3) оптимізація міжособистісних відносин підлітків з неповних сімей, інтенсивність контактів у груповому спілкуванні;

4) забезпечення спілкування підлітків з неповних сімей на основі діалогічної взаємодії та ініціативності статево-рольової поведінки [21].

На нашу думку, в розвитку статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей провідну роль відіграє дотримання таких умов:

– урахування індивідуальності кожного підлітка (який відрізняється природними здібностями, умінням здійснювати навчальну й комунікативну діяльність, певними особистісними характеристиками);

– гендерна спрямованість процесу навчання (удосконалення знань щодо проблеми статевої ідентифікації через практичні вправи);

– гуманістична спрямованість тренінгової програми, що сприяє вихованню статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей;

– створення відповідного гендерного середовища на засадах статевої ідентифікації, що в собі передбачає орієнтацію форм та методів, засобів і характеру взаємодії учасників тренінгової програми на особистість підлітка певної статі;

– поетапність формування статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей;

– забезпечення гендерної насиченості індивідуальної та групової діяльності підлітків, референтність носіїв певної статевої культури;

– володіння кожним підлітком інформацією щодо якісного рівня власної статевої ідентифікації [32].

Результати дослідження та досвід проведення корекційно-розвивальної програми дає нам змогу виокремити чинники, що забезпечують її ефективність:

1) активність підлітків із неповних сімей на тренінгових заняттях;

2) довіра до психолога, котрий веде психотренінг;

3) прагнення розвиватись, відкритість та готовність до змін;

- 4) наявність вільного вибору й нерегламентованість поведінки;
- 5) попередня підготовка, роз'яснення необхідності участі у тренінгу.

Зауважимо, що специфічні форми роботи та сприятлива соціально-психологічна атмосфера тренінгу, які передбачають доброзичливе ставлення, прийняття і підтримку підлітків з неповних сімей, створення належних умов для самоствердження і саморозвитку, постійне надання досліджуваним позитивного підкріплення, актуалізація перспектив учасників корекційно-розвивальної програми є важливими чинниками, котрі забезпечують формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей.

3.2. Результативність програми забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей

Мета корекційно-розвивальної програми – забезпечення формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей.

Завдання корекційно-розвивальної програми є наступними:

1. Підвищення рівня статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.
2. Формування у підлітків із неповних сімей віри в свої сили і можливості як представника певної статі.
3. Розширення статево-рольових можливостей підлітків із неповних сімей, формування у них необхідних знань, вмінь та навичок для підвищення результативності процесу статевої ідентифікації.
4. Розвиток розуміння ролі та значення статевої ідентифікації в вирішенні проблем й складних життєвих ситуацій.

Предмет корекції: гендерна ідентифікація підлітків із неповних сімей.

Методи корекції: ігротерапія, проєктивний малюнок та психогімнастика, методи поведінкової корекції.

Засоби корекції: ігри, бесіди, вправи, прийоми неігрового типу, що спрямовані на підвищення рівня статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

Форма роботи: змішана.

Очікувані результати: підвищення рівня розвитку статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

Кожне заняття будується на основі наступних етапів корекції:

I. Діагностичний.

II. Настановний.

III. Корекційний.

IV. Оцінювальний.

На діагностичному етапі корекційно-розвивальної програми проводиться діагностика особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей, виявлення параметрів, які потребують корекції та формування загальної програми психокорекції. Даний етап також присвячується знайомству із випробуваними й проведенню тестування на виявлення випробуваних з нечіткою гендерною ідентичністю. Доцільним є присвятити частину тренінгового заняття знайомству психолога з випробуваними. Це передбачає завоювання довіри підлітків, усунення скутості в спілкуванні та остраху говорити про себе. Для визначення емоційного стану кожного підлітка можна виконати малюнок (кольоровими олівцями) без конкретної тематики, тобто намалювати те, що йому хочеться у даний момент. Наприкінці заняття випробуваному пропонуються тестові завдання на визначення особливостей їхньої статевої ідентифікації.

Аналізований етап корекційно-розвивальної програми передбачає й проведення індивідуальних бесід задля виявлення основних факторів, які сприяють недостатній статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей, і можливості їхнього усвідомлення. Бесіда також допомагає визначити коло значущих осіб (однокласники, батьки та вчителі), що є носіями певної статевої ролі, для наступної роботи із підлітками із неповних сімей учнями.

На даному етапі використовується вправа «Не подобається – подобається». Психолог просить випробуваного підлітка поділити чистий аркуш паперу на дві половини та записати відповіді на питання:

- 1) що мені не подобається в дівчатах;
- 2) що мені не подобається в хлопцях;
- 3) що мені не подобається взагалі у житті.

Відповіді на ці запитання підліток записує у лівій частині аркуша. Після цього йому пропонують серію позитивних запитань, відповіді на котрі записуються у правій частині аркуша:

- 1) що мені подобається в дівчатах;
- 2) що мені подобається у хлопцях;
- 3) що мені подобається взагалі у житті.

Спочатку випробувані розповідають про те, що їм не подобається, потім – про те, що подобається в представниках своєї та протилежної статі. Важливо дотримуватись послідовності відповідей: спочатку негативні, а потім позитивні, показавши, що не так вже і погано все у житті. Проводиться бесіда, мета якої – підготувати випробуваного підлітка до роботи в групі, заспокоїти його хвилювання та надати впевненості у собі й віри у те, що групові заняття допоможуть подолати труднощі розуміння та спілкування, непевності й побороти тривогу та страх.

Настановчий етап програми припускає зняття стресу, напруженості й скутості у підлітків із неповних сімей шляхом розслаблення, тобто опанування методами релаксації. Даний етап є важливим також тим, що має установити повну і абсолютну довіру до психолога, закріпити віру у те, що позитивні зміни у житті можливі і до них потрібно прагнути. Й наступний важливий підсумок цього етапу – встановлення довіри і взаєморозуміння між членами групи та зняття емоційної напруженості випробуваних.

Аналізований етап присвячено налагодженню конструктивних взаємин випробуваних між собою. Навіть якщо вони між собою знайомі – це можливість по-новому глянути один на одного. Випробувані сідають в коло. Психолог пояснює те, що вони разом будуть зустрічатись на спеціальних заняттях, що не схожі на уроки. На заняттях будуть грати та малювати, ділитись проблемами і радощами, вчитись розуміти один одного, допомагати і підтримувати.

Учасники групи ознайомлюються із правилами групової взаємодії:

1. Участь у вправах, іграх й інших видах діяльності – добровільна.
2. Слухати товаришів треба мовчки, не перебивати і не коментувати.
3. Критикувати вчинок, а не людину, причому у дуже м'якій формі, бажано

із конкретною порадою даному учаснику групи.

4. Говорити тільки те, що думаєш й відчуваєш сам, а не перефразувати думки інших.

5. Не обговорювати поза групою те, що у ній відбувається.

На даному етапі психокорекції використовуються подані нижче ігри й вправи.

1. Гра «Знайомство».

Мета: можливість вийти із власного «Я», подивитись на себе по-іншому та в перспективі стати іншим.

Кожному учаснику групи пропонують назвати себе власним чи вигаданим ім'ям, й тільки це назване ім'я фігуруватиме в спілкуванні. Вибір імені говорить про те, як саме випробуваний сприймає своє «Я».

2. Малювання на тему «Моє ім'я».

Мета: невербальне символічне вираження змісту обраного імені.

Після того, як всі учасники групи назвали власні імена, випробуваним пропонують подумати і намалювати малюнок «Моє ім'я», що в вигляді символів чи образів відображав би зміст обраного імені. Після виконання даного малюнка проводиться обговорення робіт.

3. Рухлива гра «Море хвилюється».

Мета: визначення емоційного стану та передача його невербальними засобами; краще знайомство із учасниками групи, створення позитивного емоційного фону та корекція нетерплячості.

Група обирає ведучого, котрий повертається спиною до інших та вимовляє слова: «Море хвилюється раз». На рахунок «три» школярі мають завмерти у незвичайній позі. Ведучий по черзі підходить до кожного з учасників гри, включає його та намагається відгадати, кого і в якому емоційному стані він зобразив. Потім кожен пояснює те, що він хотів зобразити. Група обов'язково аналізує виразні невербальні засоби передачі образу (міміка та погляд, жести й положення тулуба, стиснуті кулаки тощо), оцінює наскільки вдалим був даний вибір.

4. Вправа «Слухаємо себе».

Мета: розвиток в підлітків із неповних сімей здатності до релаксації, вміння слухати себе та визначати свій настрій; вміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи.

Випробуванням пропонують сісти зручно та заплющити очі, розслабитись й прислухатись до себе, ніби зазирнути у себе, і подумати: що кожен відчуває, який в нього настрій. Через кілька хвилин всі учасники групи по черзі не розплющуючи очей, розповідають, про те, як саме вони почуваються та який в них настрій. Вправа дає змогу діагностувати емоційне самопочуття підлітків і сприйняття ними форм та методів роботи групи.

5. Вправа «Подаруй усмішку».

Мета: навчитись знімати скутість обличчя за допомогою усмішки, підтримувати усмішкою та бажати добра навколишнім; створювати й підтримувати позитивний емоційний фон, а також усувати страхи.

Психологу варто пояснити випробуванням значення усмішки в житті і самопочутті людини. Напруження м'язів не лише відображає, але й формує поганий настрій, втому та негативні емоції. Мають бути напруженими лише ті м'язи, що необхідні, усі інші повинні бути розслабленими. Цілком розслаблена людина стирає усі негативні емоції.

Всі учасники групи беруться за руки й дарують один одному усмішки: кожний випробуваний повертається до свого сусіда праворуч чи ліворуч й, побажавши йому чогось гарного, посміхається. Той, в свою чергу, посміхається наступному сусідові й т.д.. Керівник групи цікавиться враженнями випробуваних від заняття та дякує групі за роботу і запрошує на наступну зустріч.

Корекційно-розвивальний етап тренінгової програми передбачає в собі виконання підлітками таких вправ:

1. Вправа «Особливості статі»

Мета: дати можливість учасникам обговорити сильні й слабкі сторони статей.

Група розподіляється на 2 підгрупи – одна складається лише із хлопців, інша – лише із дівчат. Кожній групі дають аркуш паперу, на якому намальовано

коло, що розділене навпіл. Одна частина кола містить позначку «+», а інша – «-». Під кожною позначкою варто написати відповідно сильні й слабкі якості жіночої статі (для хлопців) та чоловічої (для дівчат).

Питання для обговорення:

- Які саме сильні якості притаманні хлопцям?
- А які дівчатам?
- Які саме слабкі якості притаманні хлопцям?
- А які дівчатам?
- Як ви гадаєте, чи є дівчата із якостями, що притаманні хлопцям й навпаки?

В результаті обговорення учасники мають зрозуміти, що між чоловіками й жінками існують розбіжності. Проте уявлення про те, що жінки – слабка стать, а чоловіки – сильна, являється стереотипом, прийнятим в суспільстві. Необхідно підкреслити також, що юнаки й дівчата рівною мірою здатні самі приймати рішення і самі нести відповідальність за власне здоров'я.

2. Дискусія на тему «Стать»

Учасники обговорюють наступні питання:

- що таке «стать»?
- чим відрізняються чоловіки й жінки?
- які риси характеру «чоловічі», а які є «жіночими»?
- які професії обирають чоловіки, а які обирають жінки?

Учасникам роздаються зображення фігур людей. Їм треба домалювати фігурам чоловічі і жіночі ознаки. Якщо вони домальовують лиш зовнішні відмінності (зачіска та одяг), ведучий звертає увагу учасників й на відмінності в будові тіла.

3. Рольова гра «Статеві ознаки»

Ситуації, що потрібно дівчатам зобразити пантомімою:

- жінка, котра миє посуд;
- жінка, що робить собі зачіску.

Ситуації, котрі потрібно хлопцям зобразити пантомімою:

- чоловік, який забиває цвях;

- чоловік, що голиться.

Обговорення.

4. Вправа «Сліпий і поводитир»

Учасники діляться на пари. Один з них виконує роль сліпого, а інший – поводитиря. «Сліпі» закривають очі й ходять по тренінговій кімнаті, а потім вони зупиняються, й до кожного підходить «поводир», який бере «сліпих» за руки й водить по кімнаті, знайомлячи із іншими «сліпими» й обстановкою. Учасники обмінюються ролями.

5. Рольова гра «На дискотеці»

Учасникам дають ситуації, котрі вони повинні обіграти у парах (дівчина – хлопець).

Дівчині: покажи своїми діями, що тобі подобається цей хлопець.

Хлопцеві: тобі ця дівчина подобається й тобі весело танцювати із нею.

Дівчині: ти вмієш добре танцювати й можеш навчити танцювати хлопця.

Хлопцеві: ти не вмієш танцювати й дуже соромишся цього.

Дівчині: ти образилась на хлопця, який тобі подобається.

Хлопцеві: дівчина, яка тобі подобається, образилась на тебе. Спробуй її заспокоїти й запроси танцювати.

6. Рольова гра «Освідчення у коханні»

Хлопець освідчується у коханні дівчині, а вона відповідає йому. Дівчині подобається хлопець, проте вона не знає, як йому про це сказати.

Самооцінювальний етап корекційно-розвивальної програми передбачає, що наприкінці кожного заняття учасники сідають в коло і діляться враженнями й думками про заняття. Обговорюються позитивні і негативні сторони занять, які зміни вони внесли у життя кожного учасника групи, у поведінку, погляди учасників, які саме враження і відчуття після себе залишили. Вислуховують й обговорюють можливі пропозиції школярів стосовно зміни або доповнення психокорекційної програми. Психолог й досліджувані дякують один одному.

Наступним етапом нашого дослідження було визначення ефективності запропонованої корекційно-розвивальної програми, що проявляється в динаміці рівнів статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. На основі аналізу

комплексу емпіричних даних, здобутих за допомогою вказаних діагностичних методик, повторно визначено два рівні статевої ідентифікації досліджуваних підлітків з неповних сімей – оптимальний та неоптимальний.

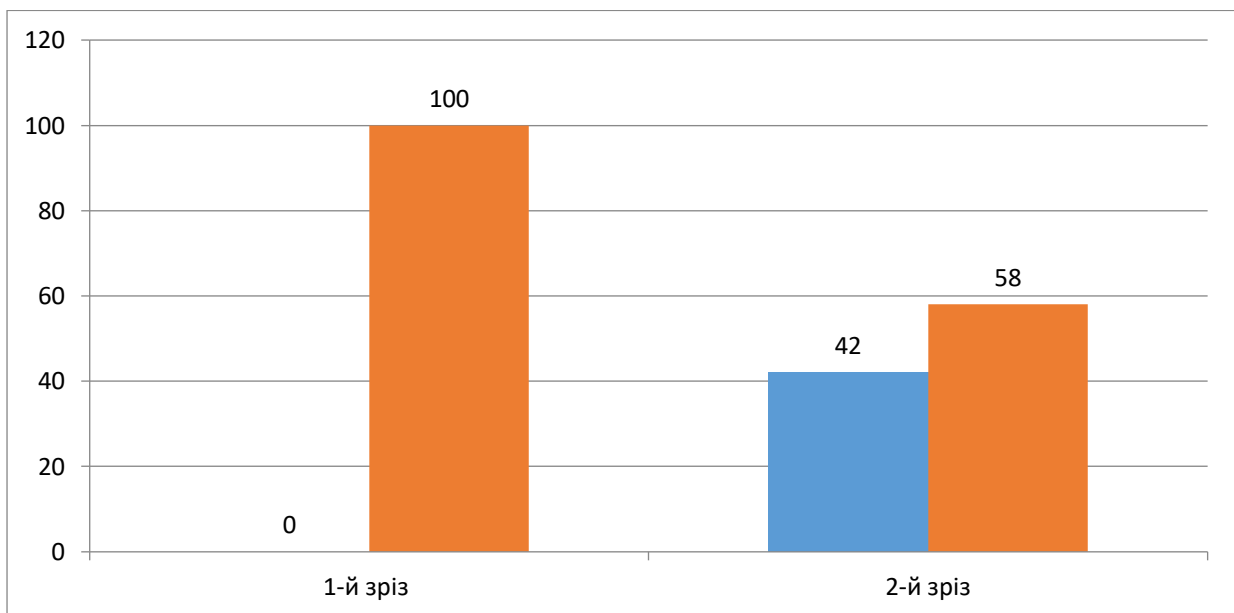
Результати вивчення рівнів статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей подано у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Результати дослідження рівнів статевої ідентифікації
підлітків із неповних сімей (порівняння 1-го і 2-го зрізів)**

Рівні статевої ідентифікації	Досліджувані підлітки, %	
	1-й зріз	2-й зріз
Оптимальний рівень	0	42
Неоптимальний рівень	100	58

Графічно результати повторного вивчення рівнів статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей подані на рис. 3.1.

**Рис. 3.1. Результати дослідження рівнів статевої ідентифікації
підлітків із неповних сімей (порівняння 1-го і 2-го зрізів)**

Аналіз результатів дослідження показав, що 58% підлітків з неповних сімей продемонстрували неоптимальний рівень статевої ідентифікації (на етапі 1-го діагностичного зрізу таких було 100%), 42% – оптимальний (на етапі 1-го діагностичного зрізу таких було 0%). Як бачимо, у досліджуваних підлітків з неповних сімей істотно підвищилася відповідність між реальними та ідеальними

уявленнями про власну статеву ідентичність. Також було виявлено, що на емоційному рівні і для хлопців, й для дівчат із неповних сімей на рівні глобального емоційного й предметно недиференційованого ставлення переважає позитивне ставлення до себе. Було також виявлено загальне позитивне ставлення підлітків з неповних сімей до свого Я, про що говорить вищий ранг поняття Я серед хлопців і дівчат. Це свідчить про оптимізацію статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей обох статей та доводить ефективність обґрунтованої та розробленої корекційно-розвивальної програми.

Висновки до розділу 3

1. Для забезпечення формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей обґрунтовано й розроблено відповідну корекційно-розвивальну програму. Завданнями корекційно-розвивальної програми є: підвищення рівня статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей; формування у підлітків із неповних сімей віри в свої сили та можливості, як представника певної статі; розширення статево-рольових можливостей підлітків із неповних сімей, формування необхідних знань, вмінь й навичок для зростання результативності процесу статевої ідентифікації; розвиток розуміння ролі й значення статевої ідентифікації в вирішенні проблем та складних життєвих ситуацій. Засобами корекції виступили ігри, бесіди, прийоми неігрового типу, що спрямовані на підвищення рівня статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей.

2. Аналіз результатів дослідження показав, що 58% підлітків з неповних сімей продемонстрували неоптимальний рівень статевої ідентифікації (на етапі 1-го діагностичного зрізу таких було 100%), 42% – оптимальний (на етапі 1-го діагностичного зрізу таких було 0%). У підлітків з неповних сімей, котрі взяли участь у тренінгу, істотно підвищилася відповідність між реальними та ідеальними уявленнями про власну статеву ідентичність. Також на емоційному рівні для хлопців і дівчат з неповних сімей на рівні глобального емоційного й

предметно недиференційованого ставлення переважає позитивне ставлення до себе. Виявлено загальне позитивне ставлення підлітків з неповних сімей до свого Я, що свідчить про оптимізацію статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей обох статей та доводить ефективність корекційно-розвивальної програми.

ВИСНОВКИ

Проведені у бакалаврській роботі теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей дали змогу стверджувати наступне.

1. Здійснено теоретичний аналіз основних підходів до вивчення проблеми статевої ідентифікації особистості у науково-психологічній літературі. Статеву ідентичність особистості визначено як переживання власної відповідності статевим ролям, тобто сукупності суспільних норм й стереотипів поведінки, що характерні для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною або соціокультурною ситуацією). Запропоновано розрізняти статеву та гендерну ідентичність, оскільки людина може володіти чіткою статевою ідентичністю і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність жіночому або чоловічому ідеалам. Гендерна ідентичність здебільшого залежить від соціальних чинників, але не від біологічної природи людини. Для зрілої же особистості гендер стає заміною статі. Важливим аспектом статевої ідентифікації людини є статево-рольові дисгармонії та девіації, серед яких виділяють статево-рольовий конфлікт, статево-рольовий інфантилізм, а також статево-рольову недостатність.

2. Виокремлено вікові та соціально-психологічні передумови формування статевої ідентифікації у підлітковому віці. Показано, що підлітковий вік є одним

з найважливіших у статево-рольовому становленні особистості; остання ж зумовлюється активним статевим дозріванням. Підліток усвідомлює значення своєї статевої приналежності, в нього формується стереотип статево-рольової поведінки, який реалізується в стосунках із представниками своєї й протилежної статі. У становленні статевої ідентичності значну роль відіграє соціальна ситуація підліткового віку, що зумовлює потребу автономії від дорослих та залежність від групи однолітків. Також у підлітків виробляються певні маркери статевої ідентичності в контексті манери поведінки, ставлення до товаришів та осіб іншої статі, прагнення до штучної індивідуалізації лексики. Усвідомлення й переживання статевої ідентичності передбачає наявність в підлітків певних тобто уявлень про найпривабливіші та значущі якості особистості чоловіка й жінки, які виявляються у багатьох сферах життєдіяльності. Наприкінці віку підлітки починають глибше усвідомлювати свою власну статево-рольову ідентичність.

3. Охарактеризовано основні чинники формування статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. Показано, що реалізація функцій родини в умовах виховання підлітків в неповній сім'ї має наступні особливості: утруднена економічна підтримка неповнолітніх членів сім'ї; зниження можливості реалізації репродуктивної функції; зниження можливості у організації змістовного дозвілля і відпочинку підлітка; «подвійна» відповідальність одного із батьків за матеріальне забезпечення та соціалізацію підлітка; відсутність позитивного емоційно-психологічного тла; порушення емоційного зв'язку із відсутнім батьком, нереалізованість потреби у прихильності до нього та порушення процесу формування статевої ідентичності підлітка. Доведено, що відсутність одного із батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості й, відповідно, до ускладнення механізмів статевої ідентифікації підлітка. Також характерними для підлітків, що зростають в неповній родині, стають: постійне відчуття себе нещасливими та невпевненість в майбутньому, підвищена роздратованість та недостатній розвиток статевої ідентичності. Цей стан може призводити до кризових явищ, які мають прояв у відчутті безвиході, апатії. Тому для формування статевої ідентичності підлітків слід проводити спеціальну корекційно-розвивальну роботу.

4. Емпірично досліджено психологічні особливості статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. Здобуті на основі використання методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд) емпіричні дані дають підстави стверджувати, що у колективній ідентифікаційній схемі більшості хлопців переважає соціальна ідентичність (людина і шкільне середовище) й лише після цього – статева ідентифікація, що трактується як дотримання досліджуваними традиційних статевого стереотипів. Для дівчат статево-рольова ідентифікація є головною, на наступному місці ідентифікація з сім'єю, школою і соціальним середовищем. Використання статево-рольового опитувальника (BSRI) С. Бем показало, що 24% хлопців характеризуються яскравою маскулінністю, 34% – маскулінністю, 26% – андрогінністю, 16% – фемінністю. При цьому 28% дівчат характеризуються яскраво вираженою фемінністю, 32% – фемінністю, 24% – андрогінністю, а 16% – маскулінністю. Використання тесту-опитувальника «Самоставлення» (автори В. Столін та С. Пантелеєв) показало, що підлітки не вірять у себе, свої сили й особисті здібності. Також хлопцям й дівчатам властиві такі емоційні реакції на себе, як роздратування та презирство, глузування чи самовироки. При цьому підлітки обох груп впевнені у своїй цікавості для інших, але хлопцям властиві вищі показники за шкалами самовпевненості і саморозуміння. Проведення методики семантичного диференціалу Ч. Осгуда (адаптація А. Толстокорової) показало, що хлопці із неповних сімей найбільше цінують в чоловіках силу, жорстокість та незалежність, а також кременезність, лідерські якості та розум, швидкість і злість. Значна невідповідність існує між такими особистісними рисами, як сильний та слабкий, жорстокий – ніжний, незалежність й залежність, начальник та підлеглий, злий – добрий. Повне співпадіння між ідеальними й реальними якостями в хлопців з неповних сімей існує в випадку таких рис, як доброта – егоїзм, оптимізм – песимізм, впертість – поступливість, незалежність – залежність та швидкий – повільний. Дівчата із неповних сімей найбільше цінують у жінок доброту, охайність, незалежність, стриманість, духовність, ніжність. Значна невідповідність існує між такими особистісними рисами дівчат з неповних сімей, як незалежність та залежність, стриманість й імпульсивність, духовність та матеріальність, ніжність й жорстокість. Повне співпадіння між

ідеальними та реальними якостями у дівчат з неповних сімей існує в випадку таких рис, як доброта – егоїзм та розсудливість – наївність, а також дратівливість – стриманість, оптимізм – песимізм та кремезність – тендітність. Визначено два рівні статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей – оптимальний (74%) та неоптимальний (26%). Виявлені у 13 підлітків з неповних сімей значні розходження між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» у сфері статевої ідентифікації вимагають розробки відповідної корекційно-розвивальної програми.

5. Розроблено й апробовано програму забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей. Завданнями корекційно-розвивальної програми визначено: підвищення рівня статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей; формування в підлітків із неповних сімей віри в свої сили та можливості, як представника певної статі; розширення статево-рольових можливостей підлітків із неповних сімей, формування необхідних знань, вмінь й навичок для підвищення результативності процесу статевої ідентифікації; розвиток розуміння ролі та значення статевої ідентифікації в вирішенні проблем й складних життєвих ситуацій. Засобами корекції виступили ігри, вправи та бесіди, прийоми неігрового типу, що спрямовані на підвищення рівня статевої ідентифікації підлітків із неповних сімей. Аналіз результатів дослідження показав, що 58% підлітків з неповних сімей продемонстрували неоптимальний рівень статевої ідентифікації (на етапі 1-го діагностичного зрізу таких було 100%), 42% – оптимальний (на етапі 1-го діагностичного зрізу таких було 0%). У підлітків з неповних сімей, котрі взяли участь у тренінгу, істотно підвищилася відповідність між реальними та ідеальними уявленнями про власну статево-гендерну ідентичність. Також на емоційному рівні для хлопців і дівчат з неповних сімей на рівні глобального емоційного й предметно недиференційованого ставлення переважає позитивне ставлення до себе. Виявлено загальне позитивне ставлення підлітків з неповних сімей до свого Я, що свідчить про оптимізацію статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей обох статей та доводить ефективність корекційно-розвивальної програми.

Перспективами подальшого дослідження можна визначити вивчення психологічних особливостей статевої ідентифікації підлітків з повних сімей, у

порівняльному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєва А.В. Психологічна стать як чинник становлення особистісної ідентичності у підлітковому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2016. 20 с.
2. Алексеєнко Т. Формування соціально-рольової позиції дітей в умовах неповної сім'ї. *Рідна школа*. 2016. №6. С. 26-28.
3. Басова Р.О. Соціально-психологічні проблеми неповної сім'ї. *Зб. наук. пр. НАПВУ* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Вип. 30. Хмельницький, 2004. С. 117-120.
4. Батьків не обирають : проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / за ред. Ю.М. Якубової. Київ : АЛД, 2017. 168 с.
5. Бондаренко Т.В Вплив значущих ідентифікацій на розвиток ідентичності дитини. *Наука і освіта*. 2012. №10. С. 38-41.
6. Боровцова М. С. Становлення гендерної ідентичності особистості. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Вип. 16. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 65-74.
7. Боровцова М. С. Статеврольовий опитувальник С. Бем (BSRI): можливості використання в умовах сучасності. *Актуальні проблеми практичної психології* : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. Глухів : РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2012. С. 5-7.
8. Васютинський В. Джерела психологічної статі. *Психолог*. 2013. № 33. С. 1-4.
9. Вихор С. Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку : дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2006. 264 с.

- 10.Віденко С.В. Психологія сексуальності та сексуальних стосунків : навч. посіб. Київ : Арістет, 2013. 312с.
- 11.Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. Київ : Просвіта, 2001. 416с
- 12.Галустьян Ю. М., Новицька В. П. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та статевої соціалізації особистості. *Український соціум*. 2014. № 1 (3). С. 7-34.
- 13.Галян І.М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 464 с.
- 14.Гапон Н. Гендер. Суб'єктивність. Ідентичність : філософські дискусії другої половини ХХ ст. : монографія. Львів : ЛНУ ім. Франка, 2009. 378 с.
- 15.Гаубас С.В. Актуальні методи статевого виховання дитини у сучасних умовах. *Все для вчителя*. 2009. №17. С. 105-106.
- 16.Гендерна компетентність особистості : теорія, діагностика, розвиток : посібник / уклад. А.Б. Мудрик. Луцьк, 2014. 204 с.
- 17.Гендерна педагогіка : навч. посіб. / за ред. В. Гайденко. Суми : Університетська книга, 2006. 313 с.
- 17а. Гірняк А.Н. Психоаналіз Зигмунда Фрейда як теорія, система і соціокультурне явище. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 40–51.
- 18.Говорун Т., Кікінеджи О. Стать та сексуальність : психологічний ракурс : навч. посіб. Тернопіль : Богдан, 1999. 384 с.
- 19.Говорун Т.В., Кікінежди О.М. Гендерна психологія : навч. посіб. Київ : Академія, 2004. 308 с.
- 20.Городнова Н. Гендерний розвиток особистості. Київ : Шкільний світ, 2008. 128 с.
- 21.Городнова Н.М. Психокорекція статевої ролі ідентифікації підлітків. *Наука і освіта*. 2014. №3. С. 36-39.
- 22.Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родиногенезу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1(36). С. 14-18.

23. Гусак Н.І. Інноваційні форми і методи орієнтації підлітків на створення повноцінної сім'ї. *Наукові записки*. Вип. ІХ. Харків : Основа, 2012. С. 89-98.
24. Данильченко Д.В. Психологія статі : навчальний посібник. Ніжин : НДПУ, 2016. 208 с.
25. Демірджі Т. Аналіз психологічної діяльності з розвитку ідентичності дитини в умовах сім'ї. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. №4 (47). С. 41-45.
26. Докторович М.О. Неповна сім'я як причина девіантної поведінки підлітків. *Стратегія соціально-психологічного та медико-біологічного забезпечення життєдіяльності людини* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2005. С. 188-193.
27. Докторович М.О. Підготовка практичного психолога до роботи з неповною сім'єю. *Науковий вісник МДУ*. Вип. 10. Миколаїв : МДУ, 2015. С. 221-226.
28. Долинська Л. В. Ідентифікація з батьками як механізм формування образу майбутньої сім'ї. *Психологія* : збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. Вип. 2 (9). Ч. 1. 2010. С. 156-161.
29. Дружиніна І. А. Феномен ідентичності та ідентифікації в руслі сучасних психологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне : РДГУ, 2017. Вип. 37. С. 48-52.
30. Ерніязова В. Стиль сімейного виховання і майбутнє дитини. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2012. № 3. С. 224-228.
31. Єремєєва В., Хрізман Т. Хлопці і дівчата : два різних світи. Київ : Редакції загальнопедагогічних газет, 2013. 112 с.
32. Зайцева З.Г. Мотивація, сексуальність і статеве виховання людини. *Рідна школа*. 2013. №2. С. 35-37.
33. Захарченко В.Г. Соціально-психологічні особливості готовності молоді до подружнього життя. *Український соціум*. 2010. №1 (3). С. 14-23.
34. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність. *Психологія і суспільство*. 2013. № 1. С. 90-102.

- 35.Іванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських відносин в парадигмі глибинної психології : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Одеса, 2015. 20 с.
- 36.Іванова О. І. Формування позитивної статевої ідентичності у дітей підліткового віку : навч.-метод. посіб. Черкаси : ЧДПУ, 2016. 124 с.
- 37.Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
- 38.Кісарчук З.Г., Єрмусевич О.І. Психологічна допомога сім'ї : навчальний посібник. Київ : Главник, 2006. 128 с.
- 39.Коростеліна К.В. Ідентичність як система : структура і смисловий зміст елементів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. Костюка. 2011. Т. III. Ч. 7. С. 118-124.
- 40.Кочарян А. Особистість і статева роль : симптомокомплекс маскулінності / фемінності в нормі і патології. Харків : Основа, 2006. 127 с.
- 41.Кошлань І. Специфіка стилів виховання в сім'ях дітей з різними типами емоційності. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 43-46.
- 42.Кошонько Г.А. Неповна сім'я як об'єкт соціально-психологічного аналізу. *Психологія* : зб. наук. пр. НПУ ім. М. Драгоманова. Вип. 22. Київ, 2013. С. 45-51.
- 43.Кравець В. П. Гендерна педагогіка : навч. посіб. Тернопіль : Джура, 2003. 416 с.
- 44.Кравченко Т. В. Сім'я як середовище соціалізації дитини. *Сучасна сім'я та соціальні інституції : шляхи партнерської взаємодії* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 17 трав. 2012 р. Київ, 2012. С. 16-18.
- 45.Кравченко Т.В. Життєві сценарії сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. *Педагогіка і психологія*. 2012. №1. С. 62-64.
- 46.Лук'яненко Н. М. Гармонійне виховання дитини у неповній сім'ї. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т. 1. Вип. 27. С. 131-137.
- 47.Мачинський О. В. До проблеми ідентифікації особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2020. №7. С. 28-30.

- 48.Мовчан Р.А. Діти в неповній сім'ї. *Збірник наукових праць ХТУІІ* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький, 2013. С. 27-28.
- 49.Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник. Київ : Слово, 2012. 464 с.
- 50.Москаленко В.В., Романова В.Г. Особливості структури гендерних образів в уявленнях підлітків. *Психологія* : збірник наукових праць НПУ імені М. Драгоманова. Вип. 14. Київ : НПУ, 2011. С. 138-153.
- 51.Овсянецька Л. Соціальна ідентичність особистості у світлі психологічних теорій. *Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г. Костюка*. ТVІІІ, вип. 2. Київ, 2016. С. 206-211.
- 52.Особливості сексуальної поведінки та орієнтацій неповнолітніх / ред. О. Балакірєва, Т. Бондар, М. Варбан, О. Яременко. Київ : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2012. 38 с.
- 53.Павлуценко Н. М. Проблема статево-рольової та гендерної диференціації у підлітковому віці. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Київ, 2015. Вип. 8. С. 184-187.
- 54.Пилат Н. Соціальна ідентичність особистості в контексті проблеми соціальної адаптації. *Психологічні студії Львівського університету*: збірник наукових праць. Львів, 2014. С. 279-284.
- 55.Підвищення виховного потенціалу батьків : навчально-методичний посібник / за ред. І. Д. Зверєвої. Київ : [б.в.], 2011. 760 с.
- 56.Пісоцький В. П. Психосексуальний розвиток індивіда : навч.-метод. посіб. Ніжин, 2010. 136 с.
- 57.Радчук Г. К., Тіунова О. В. Сімейне виховання : освітній тренінг для батьків : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 119 с.
- 58.Романова В. Г. Особливості статево-рольових стереотипів підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 8. С. 39-43.
- 59.Савченко Ю. Особливості статево-рольової диференціації та ідентифікації дітей шкільного віку. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. Костюка. Київ : Нора-принт, 2001. С. 148-149.

60. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Київ : Академвидав, 2011. 360 с.
61. Терещенко П. Психологічні особливості становлення образу сім'ї у дітей шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2013. 20 с.
62. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика : підручник. Київ : Слово, 2013. 606 с.
63. Титаренко Т. Поняття «стать» у психології особистості. *Психолог.* 2013. №6. С. 13-15.
64. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2012. 132 с.
65. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Івано-Франківськ : Плай, 2006. 174 с.
- 65а. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Психорозвивальна взаємодія в освітньому процесі та її концептуальні засади. *Психологічний часопис.* 2020. № 6 (38). Т. 6. С. 9–18.
66. Юрченко І.В. Психологічний супровід функціонально неповних сімей. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія : Психологічні науки.* Київ, 2007. Вип. 14. С. 108-111.
67. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 444 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма забезпечення статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей

Заняття 1

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформулювати коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа на знайомство

Кожен учасник по колу називає своє ім'я і розповідає про свої захоплення у вільний час. Знайомство починає один тренер, і після всіх учасників представляється інший.

2. Вправа «Вітер віє...»

Учасники сидять у колі, ведучий сідає в центрі і називає ознаку, яка є у нього і ще у когось із членів групи. Ті учасники, які мають таку ознаку, повинні швидко обмінятися місцями. Наприклад, «Вітер віє та здуває усіх, хто прийшов сьогодні на заняття в джинсах». Учасники, одягнуті в джинси, повинні встати і обмінятися місцями. Кому місця не вистачило, стає ведучим.

3. Розповідь тренерів про зміст занять, їх кількість та встановлення правил роботи в групі

Проводячи тренінг, ведучий пропонує перелік правил, рекомендованих до виконання даною групою. Важливо, щоб кожен з учасників їх зрозумів та дотримувався. Орієнтовний перелік правил роботи в групі:

- приходити на тренінг вчасно і не запізнюватися;
- слухати того, хто говорить, не перебиваючи його;
- поважати думки та почуття інших учасників групи;
- називати всіх учасників групи по імені;
- бути активним;
- не розповідати про інших учасників тренінгу поза межами групи;
- запитувати тренерів, якщо щось не зрозуміло.

4. Малюнок сім'ї

Дана методика дозволяє з'ясувати особливості внутрішньо-сімейних стосунків учасників тренінгу. Для роботи необхідно мати білий папір, простий олівець, гумку, можна користуватися також кольоровими олівцями та фломастерами. Тренер дає учасникам інструкцію: «Намалюйте сім'ю, в якій ви

живете». На виконання даної вправи при проведенні групових занять відводиться 15–20 хвилин.

Малюнки розвішуються у тренінговій кімнаті. Під час перерви учасники роздивляються малюнки.

ПЕРЕРВА

5. Обговорення малюнків родини

Учасники розглядають зображення членів сім'ї, розпитують автора малюнку про його родину, кого він більше любить, на кого хоче бути схожим.

6. Вправа «Контакт очима»

Учасники стають у коло. Кожен намагається зустрітися поглядом з іншою людиною. Якщо погляди зустрілися, учасники кивають один одному головою і намагаються зустрітися поглядом ще з кимось.

7. Вправа «Імітація»

За командою тренера усі учасники починають імітувати різні дії, наприклад:

- ходу людини, яка несе важкий рюкзак;
- поведінку клоуна;
- вчителя на уроці;
- поведінку маленької дитини.

8. Вправа «До побачення»

Учасники підходять один до одного і говорять компліменти та побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 2

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані у підлітків коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Гра-розминка «побажання»

Мета: сформувані емоційно сприятливий клімат у колективі.

Учасники сідають у коло, тренер пропонує послідовно обмінятися побажаннями. Наприклад: «Я бажаю, щоб усі твої бажання здійснилися»

2. Вправа «Незакінчене речення»

Мета: підготувати учасників до інформаційного повідомлення «Дружба і кохання у нашому житті»

Тренер роздає кожному учаснику чистий аркуш паперу і пропонує написати на ньому 2 фрази: «Дружба – це...», «Кохання – це...». Потім тренер просить учасників дописати ці фрази. Після того, як усі закінчать писати свої визначення, написане послідовно зачитується. Спочатку зачитуються фрази про дружбу, потім – про кохання. Бажано основні думки записувати на ватмані або на дошці.

Запитання для обговорення:

- Що таке дружба?
- Що таке кохання?

Спираючись на висловлювання учасників, записані на ватмані, необхідно акцентувати увагу підлітків на тому, що кожна людина вкладає свій зміст у ці поняття, тобто всі висловлювання мають право на існування. Тренер у цій вправі не дає визначень дружби і кохання.

3. Інформаційне повідомлення «Дружба і кохання у нашому житті»

Усе життя людей побудоване на взаємовідносинах. Стосунки між жінками і чоловіками – найскладніші у людській природі. За своїм змістом вони можуть бути різними (ділові, дружні, статеві) і проявляються у таких формах, як дружба, закоханість, кохання. Ці поняття досить близькі, але кожне з них має свої особливості.

З розвитком особистості стрімко збагачується внутрішній світ людини, виникає бажання поділитися з кимсь своїми відкриттями. Думками, сумнівами, відчутти спорідненість душ. Взаємопроникнення у внутрішній світ одне одного дає змогу розкрити та вдосконалити себе. Глибина таких стосунків і визначає вічні поняття: кохання, закоханість, дружба,

Багатовікові спроби дати вичерпне визначення коханню тривають і досі, але чіткого визначення так і не існує. Найчастіше кожен сам визначає для себе, що таке кохання. До загальної картини кохання, глибокого інтимного почуття, спрямованого на конкретну людину. Вплітаються еротичні та сексуальні мотиви. Кохання передбачає наявність лише одного обранця і гармонійне злиття трьох потягів – душі, розуму й тіла. Але буває й так, що одна людина викликає лише статевий потяг, а інша – прагнення до духовної близькості.

Окрім кохання, існує таке поняття, як закоханість. Дехто вважає закоханість неглибоким короткочасним почуттям, що не завжди справедливо. Адже закоханість – це перший крок до кохання. Інша річ – чи будуть за першим подальші кроки і чи переросте закоханість у кохання. Але спочатку відрізнити закоханість і кохання неможливо. Най об'єктивнішим суддею тут є час: закоханість або проходить, або переростає у кохання. Так і дружба – починається із симпатії і лише потім, з розвитком стосунків, перевіряється на міцність і утверджується, власне, як дружба.

У коханні одним з вирішальних моментів є освідчення у своїх почуттях. Зробити цей крок, який веде до винагороди у вигляді взаємності, чи до краху всіх сподівань, не так просто. Іноді страх не знайти розуміння, отримати відмову та приректи кохання на вмирання спонукає приховувати свої почуття чи виявляти їх несміливо і не завжди відкрито. Але і в разі відмови не слід впадати у відчай: може бути, що ваші почуття видалися коханій людині не зовсім серйозними чи у сказаних словах вона почула вимогу. А може, людина просто вас не зрозуміла, бо на той момент думала про свої проблеми чи була не в настрої.

Якщо виникла ситуація, коли важко пережити невдачу і знайти правильне рішення, слід поговорити з близькими людьми, які все зрозуміють і допоможуть, або з психологом, який теж може допомогти.

Варто пам'ятати, що кохання, хай і не розділене – це вже щастя. Адже кохання вважається вищим ступенем людських стосунків і дається воно не

просто і не кожному. Це – свого роду іспит. І чи зуміє людина скласти його з честю. Залежить тільки від неї. А ще – це щоденна робота, і чим більше людина віддає, тим більше отримує.

Формула кохання проста – мені добре через те, що радісно тобі.

4. Вправа «Особливості статі»

Мета: надати можливість учасникам обговорити сильні та слабкі сторони статей.

Група розподіляється на 2 підгрупи – одна складається лише з хлопців, інша – лише з дівчат. Кожній групі дається аркуш паперу, на якому намальоване коло, розділене навпіл. Одна частина кола містить позначку «+», інша – «-». Під кожною позначкою слід написати відповідно сильні і слабкі якості жіночої статі (для хлопців), і чоловічої (для дівчат).

Запитання для обговорення:

- Які сильні якості притаманні хлопцям?
- Які дівчатам?
- Які слабкі якості притаманні хлопцям?
- Які дівчатам?
- Як ви гадаєте, чи є дівчата з якостями, що притаманні хлопцям і навпаки?

У результаті обговорення учасники мають зрозуміти, що між чоловіками та жінками існують розбіжності. Але уявлення про те, що жінки – слабка стать, а чоловіки – сильна, є стереотипом, прийнятим у суспільстві. Необхідно також підкреслити, що юнаки і дівчата рівною мірою здатні самі приймати рішення й самі нести відповідальність за своє здоров'я.

5. Інформаційне повідомлення «Сексуальність і ставлення до неї»

Ми розмовляли про дружбу та кохання, і висловили дуже цікаві думки з цього приводу. Важливою складовою людських стосунків є також і сексуальність. Часто ми чуємо: сексуальність, сексуальний чоловік, сексуальна жінка тощо. Але що це таке, мало хто розуміє.

Напевно, кожен з вас замислювався над тим, що таке сексуальність, кохання, статеві стосунки, намагаючись дістати відповіді на ці запитання. Дуже часто те, що відбувається з вами, – зміна тіла, поява нових відчуттів, настрою, емоцій і стосунків з іншими, – не завжди вам зрозуміла. Але саме це і є статевим дозріванням і формуванням сексуальності.

Сексуальність – це сукупність внутрішніх і зовнішніх ознак, які роблять одну людину привабливою для іншої. Це – найскладніший феномен, властивий лише людям. Людина може нічого не знати про сексуальність або вважати, що її в неї немає. Але насправді сексуальність є в кожного.

Навряд чи існують стосунки між людьми, які не містять елемента сексуальності – природної і здорової складової існування людини, яка є вродженою функцією організму.

Сексуальність і її різноманітні поведінкові прояви (пестощі, поцілунки, обійми тощо) є наслідком поділу людей на статі – чоловічу і жіночу. Належність до певної статі визначається відповідними статевими ознаками.

Розрізняють первинні і вторинні статеві ознаки, які формуються в процесі життя людини. Розвиток організму починається ще з моменту запліднення. Пік фізичного розвитку та статевого дозрівання (стан організму, здатного до

репродукції(відтворення)) припадає на підлітковий вік, приблизно з 10–12 років і триває до 18 років і далі. Але в кожній людині термін початку та закінчення цього періоду різний. Крім того, дівчата розвиваються швидше, ніж хлопці.

У підлітковому віці в організмі відбуваються зміни, внаслідок яких настає статева, фізична та психічна зрілість людини. Ознаками початку статевого дозрівання можна вважати появу вторинних статевих ознак. У хлопців помітно пришвидшується темп росту та розміри статевого члена і яєчок, починають вироблятися особливі статеві клітини – сперматозоїди, з'являється волосся на лобку, під пахвами, а вже пізніше – на обличчі, відбувається мутація голосу, в багатьох хлопців у цей період відмічається нагрібання та підвищення чутливості грудних залоз. Активізується діяльність потових і сальних залоз, що часто спричиняє виникнення юнацьких вугрів.

Ознакою статевого дозрівання в хлопців є полюції – мимовільне виверження сперми зі статевого члена, що відбувається під час еротичних снів, котрі можуть супроводжуватися приємними відчуттями. Слід зауважити, що полюції – нормальне явище. Частота їх має індивідуальний характер.

Важливим фізіологічним проявом статевого дозрівання в хлопців є також самовільна ерекція (збільшення статевого члена в розмірі та його напруження), що виникає без будь-якої сексуальної стимуляції. Такі ерекції називають ще спонтанними. Вони можуть виникнути в транспорті від вібрації, після ранкового пробудження. Це нормальне, закономірне явище в підлітковому віці. Якщо ви опинилися в подібній ситуації, не слід хвилюватися. Краще зосередитися на чомусь сторонньому.

Статеве напруження, якщо воно виникає часто, потребує розрядження. Одним із способів зняття сексуального напруження є мастурбація – штучне подразнення статевих органів з метою отримання сексуального задоволення. Необхідно знати, що мастурбація не є чимось ненормальним або проявом якоїсь хвороби. Це – тимчасове явище, яке зникає у старшому віці або після початку статевого життя. Та все таки не слід надмірно захоплюватися нею.

У дівчат у процесі статевого дозрівання відбувається активний ріст кісток тазу й округлення стегон, збільшуються молочні залози, починається ріст волосся на лобку і під пахвами.

Процес статевого дозрівання в дівчат особливо помітним стає тоді, коли збільшуються груди та заявляється менструація, яка свідчить, що в організмі людини вже почала розвиватись яйцеклітина і така дівчина може завагітніти.

Багато людей нерідко хвилюються з приводу того, що в них, як їм здається, негарне тіло чи неприваблива зовнішність. Річ у тім, що частини тіла людини ростуть з неоднаковою швидкістю: швидше ростуть кінцівки – ноги, руки, а вже потім – тулуб. Тому така «неідеальна» фігура – тимчасове явище. Насправді ідеальної фігури не існує. Існують лише стереотипи, нав'язані фільмами, газетами, журналами, рекламою. Головне – знайти гармонію між зовнішністю і внутрішнім світом. Адже скільки людей, стільки й думок.

У міру того, як вміст статевих гормонів в організмі збільшується і дозрівають статеві органи, людина поступово починає зазнавати нових для неї відчуттів. Спочатку це посилений інтерес до свого тіла, який з часом переростає

у потяг до протилежної статі, що приводить до виникнення певних стосунків між людьми, закоханості, кохання.

6. Підсумки заняття

Тренер пропонує учасникам обговорити (без оцінювання!) всі види діяльності. Можливі варіанти обговорення – учасникам відповісти на запитання : «Що сподобалось?», «Які почуття виникали впродовж заняття?», «Що викликало труднощі?». Відповідати на запитання можна в письмовій формі анонімно. За наявності негативних варіантів сказати, що обговорювались досить тяжкі, чутливі для підлітків питання. І це – цілком нормальна реакція.

Заняття 3

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа «Малюнок настрою»

Учасники малюють настрій, з яким вони прийшли на заняття. Вони діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Няв-гав-му» (поділ на мікрогрупи)

Учасникам роздаються папірці, де написано «кіт», «пес», «корова». Потім всі ходять по тренінговій кімнаті і, спілкуючись мовою написаних на папірці тварин, знаходять своїх «родичів».

3. Вправа «Наші почуття»

Учасники у мікрогрупах повинні написати назви почуттів. Потім усі повертаються у велике коло і по черзі кожна мікрогрупа називає одне почуття, тоді друге... Перемагає та група, учасники якої назвали найбільше почуттів.

4. Вправа «Малюнок людини»

Ведучий пропонує учасникам намалювати людину будь-якого віку та статі. Потім малюнки розвішуються у тренінговій кімнаті.

ПЕРЕРВА

5. Дискусія на тему «Стать»

Учасники обговорюють такі питання:

- що таке «стать»?
- чим відрізняються чоловіки та жінки?
- які риси характеру є «чоловічими», а які «жіночими»?
- які професії обирають чоловіки, а які жінки?

Учасникам роздаються зображення фігур людей. Їм потрібно домалювати фігурам чоловічі та жіночі ознаки. Якщо вони домальовують лише зовнішні відмінності (зачіска, одяг), ведучий звертає увагу учасників і на відмінності у будові тіла.

6. Рольова гра «Статеві ознаки»

Ситуації, які потрібно дівчатам зобразити пантомімою:

- жінка, яка миє посуд;
- жінка, яка робить собі зачіску.

Ситуації, які потрібно хлопцям зобразити пантомімою:

- чоловік, який забиває цвях;
- чоловік, який голиться.

Обговорення.

7. Вправа «Улюблена іграшка»

Учасники по колу розповідають про свою улюблену дитячу іграшку.

8. Вправа «До побачення»

Учасники підходять один до одного і говорять компліменти та побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чому на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 4

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа «Малюнок настрою»

Учасники малюють настрій, з яким вони прийшли на заняття. Вони діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Руки»

Учасники стоять у колі. За командою ведучого всі заплющують очі і починають рухатися до центра з витягнутими вперед руками. За командою «Лови!» кожен намагається схопити якомога більше рук. Потім всі розплющують очі і дивляться, хто скільки рук схопив, а хто лишився осторонь.

3. Вправа «Якби я був (була)...»

Хлопці продовжують речення: «Якби я був дівчиною, я би...» та «Мені подобається бути хлопцем/чоловіком, тому що...»

Дівчата продовжують речення: «Якби я була хлопцем, я би...» та «Мені подобається бути дівчиною/жінкою, тому що...»

Обговорення. Важливо звернути увагу учасників на незмінність статі, позитивні риси чоловіків і жінок, на те, що немає статі, яка б була краще за іншу.

4. Вправа «Дискотека»

Учасники танцюють під запропоновану музику, яку краще давати фрагментами тривалістю 2 – 3 хвилини кожна. Орієнтовний перелік мелодій: вальс, рок-н-рол, українська народна, латиноамериканська, дитяча пісня.

ПЕРЕРВА

5. Вправа «Золотий стілець»

Один з учасників сідає на стілець у центрі кола. Всі по черзі говорять йому компліменти. Бажано, щоб у центрі кола протягом всього циклу тренінгів побували всі учасники.

Обговорення. Чи важко було говорити іншим приємні слова? Що ви відчували, коли вас хвалили?

6. Вправа «Рахунок до 10–ти»

Учасники разом рахують до 10–ти. Хто перший каже «один», другий повин сказати «два» і так до десяти, але не можна говорити одночасно. Якщо вони разом називають якесь число, обидва виходять із гри. Перемагає той, хто зміг порахувати до 10.

7. Вправа «Малюнок своєї мрії»

Учасники малюють те, про що вони мріють. Ті, хто не може чи не хоче малювати, розповідають, якими вони будуть, коли стануть дорослими, що планують робити і про що мріють.

8. Вправа «До побачення»

Учасники підходять один до одного і говорять компліменти та побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 5

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа «Малюнок настрою»

Учасники малюють настрої, з яким вони прийшли на заняття, і діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Абракадабра»

Всі учасники діляться на пари, за командою тренера пари повинні встати у певну позу. Наприклад, коли тренер каже «Спина до спино!» – партнери в парах повинні стати спинами один до одного. Але якщо тренер каже «Абракадабра!», учасники швидко змінюють партнерів і утворюють нові пари.

3. Бесіда на тему «Зовнішній вигляд. Гігієна людини»

Учасники на великому колі обговорюють питання:

- як треба доглядати за своїм тілом;
- для чого людині потрібні зуби;
- від чого зуби псуються;
- як часто і як правильно потрібно чистити зуби;
- до якого лікаря треба звертатися, коли болить зуб.

Якщо учасники не знають відповідей на запитання, ведучі дають їм необхідну інформацію.

Учасники розповідають про свій власний досвід відвідування стоматолога. Діляться своїми переживаннями та страхами.

4. Вправа на релаксацію «Гра з піском»

Учасники уявляють, що вони набирають у руки пісок (вдихають повітря). Міцно стискають пальці в кулак і утримують пісок руками (затримують дихання). Висипають пісок, повільно розтискуючи пальці (видихають повітря).

ПЕРЕРВА

5. Продовження бесіди на тему «Зовнішній вигляд. Гігієна людини»

Учасники на великому колі обговорюють проблеми:

- як треба доглядати за волоссям;
- для чого треба ходити в перукарню;
- чим відрізняються зачіски жінок від зачісок чоловіків;
- чим миють тіло, волосся і чим чистять зуби.

6. Рольова гра «Перукарня»

Ролі: дівчина-клієнтка, хлопець-клієнт, перукар.

До перукарні приходить дівчина і просить зробити зачіску. Вона повинна пояснити перукарю, яку зачіску вона хоче, а завдання перукаря з'ясувати та уточнити бажання клієнтки. Така ж ситуація повторюється з клієнтом-хлопцем.

Учасники обговорюють свій досвід відвідування перукарні.

7. Продовження бесіди на тему «Зовнішній вигляд»

Учасники у великому колі обговорюють, в якому одязі потрібно ходити:

- до реабілітаційного центру;
- до школи;
- у майстерню;
- у гості;
- на дискотеку;
- на пляж.

8. Вправа «Я бажаю тобі...»

Кожен з учасників по черзі бажає щось приємне кожній людині у групі. Говорячи побажання, потрібно дивитися на співбесідника і посміхатися.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 6 (лише для дівчат)

Мета: підвищити рівень знань дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

Заняття проводить тренер-жінка

1. Вправа «Малюнок настрою»

Учасники малюють настрій, з яким вони прийшли на заняття, діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Золотий стілець»

Одна з учасниць сідає на стілець у центрі кола. Всі по черзі говорять їй компліменти.

3. Вправа на релаксацію «Море»

Учасниці сидять у колі. Звучить спокійна музика. Ведуча: «Зараз ми з вами поїдемо відпочивати на море. Сядьте зручніше і закрийте очі. Ви знаходитеся на пляжі. Яскраве сонечко своїм лагідним промінням торкається ваших ніг, нижньої частини тулуба, грудей, спини, шиї, обличчя, голови, рук. Вам приємно слухати шум моря. Ви відпочиваєте, ваше тіло наповнюється силою і ви хочете продовжити працювати у групі. Посміхніться і відкрийте очі».

4. Бесіда на тему: «Особиста гігієна жінки»

Учасниці у великому колі обговорюють наступні питання:

- гігієна інтимних частин тіла;
- користування косметикою, дезодорантами, парфумами;
- догляд за нігтями (манікюр та педикюр);
- місячні та гігієна під час місячних.

ПЕРЕРВА

5. Вправа «Плутанина»

Одна з учасниць (за бажанням) стає ведучою гри. Вона виходить із тренінгової кімнати. Всі інші учасниці беруться за руки і стають у коло. Не розмикаючи рук, вони починають заплутуватися, хто як може. Коли утворилася «плутанина», ведуча заходить до кімнати і намагається розплутати те, що утворилося, також не розмикаючи рук учасниць.

6. Вправа «Запитання – відповідь»

Учасниці задають тренеру запитання, які їх цікавлять. Тренер дає відповіді, а інші учасниці, хто вже має досвід вирішення подібних проблем, залучаються до обговорення. Ведуча розповідає учасницям про лікаря гінеколога та необхідність його регулярного відвідування.

7. Вправа «Я в майбутньому»

Учасниці малюють себе такими, якими вони хочуть бути в майбутньому. Обговорюючи малюнки, учасниці розповідають, як вони виглядатимуть, як себе почуватимуть, якими будуть їхні стосунки з друзями, рідними, батьками тощо.

8. Вправа «До побачення»

Учасниці підходять одна до одної і говорять компліменти та побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасниці висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 6 (лише для хлопців)

Мета: підвищити рівень знань хлопців з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеvu ідентичність,

сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

Заняття проводить тренер-чоловік

1. Вправа «Малюнок настрою»

Учасники малюють настрої, з яким вони прийшли на заняття, діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки заняття не було.

2. Вправа «Золотий стілець»

Один з учасників сідає на стілець у центрі кола. Всі по черзі говорять йому компліменти.

3. Вправа на релаксацію «Море»

Учасники сидять в колі. Звучить спокійна музика. Ведучий: «Зараз ми з вами поїдемо відпочивати на море. Сядьте зручніше і заплющте очі. Ви знаходитесь на пляжі. Яскраве сонечко своїм лагідним промінням торкається ваших ніг, нижньої частини тулуба, грудей, спини, плечей, шиї, обличчя, голови, рук. Вам приємно слухати шум моря. Ви відпочиваєте, ваше тіло наповнюється силою і ви хочете продовжити працювати у групі. Посміхніться і відкрийте очі».

4. Бесіда на тему: «Особиста гігієна чоловіка»

Учасники у великому колі обговорюють наступні питання:

- гігієна інтимних частин тіла;
- правила безпечного гоління, користування лосьйонами та іншими косметичними засобами після гоління;
- користування дезодорантами;
- як часто треба змінювати білизну та шкарпетки;
- полющі.

ПЕРЕРВА

5. Вправа «Плутанина»

Один з учасників (за бажанням) стає ведучим гри. Він виходить із тренінгової кімнати. Всі інші учасники беруться за руки і стають у коло. Не розмикаючи рук, вони починають заплутуватися, хто як може. Коли утворилася «плутанина», ведучий заходить до кімнати і намагається розплутати те, що утворилося, не розмикаючи рук учасників.

6. Вправа «Запитання – відповідь»

Учасники задають тренеру запитання, які їх цікавлять. Тренер дає відповіді, а інші учасники, хто вже має досвід вирішення подібних проблем, залучаються до обговорення.

7. Вправа «Я в майбутньому»

Учасники малюють себе такими, яким вони хочуть бути в майбутньому. Обговорюючи малюнки, учасники розповідають, як вони виглядатимуть, як себе почуватимуть, якими будуть їхні стосунки з друзями, рідними, батьками тощо.

8. Вправа «До побачення»

Учасники підходять один до одного і говорять компліменти та побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 7

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформулювати коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа «Малювання настрою»

Учасники малюють настрої, з яким вони прийшли на заняття, діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Сліпий і поводитир»

Учасники діляться на пари. Один із них виконує роль сліпого, а інший – поводитиря. «Сліпі» закривають очі і ходять по тренінговій кімнаті, потім вони зупиняються, і до кожного підходить «поводир», який бере «сліпих» за руки і водить по кімнаті, знайомлячи з іншими «сліпими» та обстановкою. Учасники обмінюються ролями.

3. Рольова гра «На дискотеці»

Учасникам дають ситуації, які вони повинні обіграти в парах (дівчина – хлопець).

Ситуація 1

Дівчині: покажи діями, що тобі подобається цей хлопець.

Хлопцеві: тобі ця дівчина подобається і тобі весело танцювати з нею.

Ситуація 2

Дівчині: ти вмієш добре танцювати і можеш навчити танцювати хлопця.

Хлопцеві: ти не вмієш танцювати і дуже цього соромишся.

Ситуація 3

Дівчині: ти образилася на хлопця, який тобі подобається.

Хлопцеві: дівчина, яка тобі подобається, образилася на тебе. Спробуй її заспокоїти і запроси танцювати.

4. Обговорення теми «Шлюб»

Учасники обговорюють питання:

- що означає «вийти заміж»;
- що означає «одружитися»;
- які обов'язки у шлюбі мають чоловік та жінка.

Учасники описують весілля, як виглядають наречена та наречений, у що вони вбрані. Тренер розповідає про правила реєстрації шлюбу.

ПЕРЕРВА

5. Вправа «Танок у парі»

Лунає повільна музика. Учасникам пропонується танцювати в парах у вільній манері. Під час танцю учасники можуть обмінюватися партнерами. Тривалість вправи – до 8 хвилин.

6. Бесіда: «Статеві стосунки»

Тренер розповідає про форми статевих стосунків – спілкування, обійми, поцілунки, статевий акт.

7. Вправа «Впізнай емоцію»

Кожному 3–му учаснику на спину прикріплюється картка, вони по черзі виходять із кола. Інші повинні за допомогою жестів та міміки відобразити вказані на картці емоції, а учасник у колі повинен відгадати цей стан.

8. Вправа «До побачення»

Учасники підходять один до одного і говорять компліменти та побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники висловлюють свої очікування на наступне заняття.

Заняття 8

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа «Малювання настрою»

Учасники малюють настрої, з яким вони прийшли на заняття. Вони діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Білі ведмеді»

Ведучий вказує на місце у тренінговій кімнаті, де будуть жити «білі ведмеді». Двоє учасників беруться за руки – це «білі ведмеді». За словами ведучого, «Білі ведмеді ідуть на полювання», вони біжать і намагаються піймати когось з інших учасників тренінгу.

3. Бесіда на тему «Вагітність»

Учасники описують зовнішні ознаки вагітності, які їм відомі.

4. Рольова гра «Вагітність»

Учасники розігрують ситуації: Ситуація 1

Ролі: дівчина, хлопець.

Дівчина: дізналася, що вона вагітна, і розповідає про це хлопцю, з яким зустрічається

Хлопець: реагує на цю новину.

Ситуація 2

Ролі: дівчина, її батьки.

Дівчина: мала сексуальні стосунки з хлопцем і розповідає про це своїм батькам.

Батьки: реагують на цю новину.

ПЕРЕРВА

5. Вправа «Кулак, або міцний горішок»

Учасники діляться на пари. Один з них міцно стискає руку в кулак, а інший намагається його розтиснути. При виконанні цієї вправи учасникам дозволяється розмовляти.

6. Вправа «Подив»

Ведучий розповідає учасникам історію, а вони повинні уявити її і зобразити мімікою: «Уявіть собі, що ви дуже здивувалися, коли побачили у цирку фокусника, який посадив у мішок кота, зав'язав мішок, а коли розкрив, то виявилось, що у мішку був пес». (Міміка: рот трохи розкритий, брови та верхні повіки трохи підняті.)

Обговорення учасниками вправи.

7. Бесіда про контрацепцію та профілактику інфекцій, що передаються статевим шляхом (дивись розділ 2.5)

Тренер з'ясовує рівень розуміння учасниками тренінгу даної теми. Учасники діляться своїми знаннями щодо дотримання правил особистої безпеки у статевих стосунках.

8. Вправа «Малювання листівки»

Всі учасники малюють собі листівки. Потім пускають їх по колу так, щоб кожен учасник зміг написати на кожній листівці своє побажання.

9. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло?

Заняття 9

Мета: підвищити рівень знань хлопців і дівчат з неповних сімей про особливості статі, статеві стосунки, статево-рольову поведінку та статеву ідентичність, сформувані коректне ставлення до цих питань під час спілкування з однолітками на означені теми.

Поняття для засвоєння: дружба, кохання, стать.

Тип тренінгу: просвітницько-формувальний.

Хід роботи

1. Вправа «Малювання настрою»

Учасники малюють настрої, з яким вони прийшли на заняття, діляться враженнями про минулий тренінг, розповідають про події, що з ними трапилися протягом останніх днів, поки занять не було.

2. Вправа «Робот»

У групі обирається один учасник – це «робот». Він виходить із кімнати і чекає, коли його покличуть. В тренінговій кімнаті ховають якийсь дрібний предмет, так, щоб «робот» зміг його знайти. В кімнату заходить «робот». Шукаючи предмет, він рухається за вказівками інших учасників групи лише «прямо», «вліво», «направо» і «назад».

3. Рольова гра «Освідчення в коханні»

Ситуація 1

Хлопець освідчується в коханні дівчині, а вона відповідає йому.

Ситуація 2

Дівчині подобається хлопець, але вона не знає, як йому про це сказати.

Обговорення вправи.

4. Вправа «Царівна-несміяна»

Один з учасників сідає в центр кола, а інші намагаються його розсмішити.

Бажано, щоб «царівнами-несміянами» були всі учасники тренінгу.

5. Вправа «Долоні»

Кожен учасник обводить на папері свою долоню і підписує її. Малюнки передаються по колу. Кожен учасник пише на кожній долоні побажання, комплімент чи малює малюнок.

6. Заключне коло

Обговорення тренінгу. Що сподобалося? Що не сподобалося? Чого на тренінгу навчилися, а що було незрозуміло? Учасники розповідають про загальні враження від тренінгу.